

अध्याय - एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल, बहुजाति, भाषा, संस्कृति धर्म परम्परा, चालचलन भएको देश हो । यहाँ परापूर्वकालदेखि फरक फरक सामाजिक साँस्कृतिक विशेषता बोकेको जातजातिहरू बस्दै आइरहेका छन् । के.त.वि. २००१ का अनुसार- नेपालमा हालसम्म १०१ जातजातिहरू र ९३ भन्दा बढि भाषाभाषि बोल्ने मानिसहरू बसोवास गर्दछन् । होफर (१९८४) का अनुसार- नेपालको मुलुकी ऐन सन् १९९१ मा कामको बाडफाडको रूपले ब्राहमण (पूजापाठ गर्ने), क्षेत्री, (लडाकू) वैश्य (व्यापारी) र सुद्र (अछुत र कामदार) गरी चार भागमा विभाजन गरिएको बताएका छन् । होफर थप्दछन्- नेपालमा परम्पराबाटै भोटतिरबाट र भारतको विभिन्न ठाउबाट विभिन्न जातजातिको मानिसहरूको आगमन भएको साथै पहिल्यै देखिनै बस्दै आएको बताएका छन् ।

नेपालमा परम्परादेखि नै हिन्दु धर्मको बाहुल्यता थियो भने वि.स. २०४७ सालको जनआन्दोलन सगै प्रजातन्त्रको आगमन भयो जसले गर्दा राजनितिक, आर्थिक र धार्मिक स्वतन्त्रताहरू पनि प्राप्त भयो फलस्वरूप जातिय पहिचानको लहर देखा पर्‍यो । वि.स. २०६३ सालको जनआन्दोलन पश्चात जातिको नेपाल एक गणतन्त्रात्मक राज्यको रूपमा स्थापित भयो भने विभिन्न जातजातिको पहिचान बिकास तर्फ जोड दिइयो ।

नेपालको आदिवासी/जनजाति भन्ने मुद्दा हाल आएर एक बहसको विषय बनेको छ । विभिन्न समाजशास्त्री/मानवशास्त्री तथा सामाजिक विज्ञानका विद्वानहरूको मत पनि फरक फरक रहेको पाइन्छ । आदिवासी जनजातिको परिभाषा दिने क्रममा गुरुङ्ग (२००५) का अनुसार- जनजाति (Nationality) त्यो आवादि हो जसको आफ्नो थातथलो (Native Area) सहित आफ्नै भाषा संस्कृति हुन्छ । अर्कोतिर जात (caste) ले त्यो सामाजिक समुहलाई जनाउँछ जो उचनिचको (Hierarchy) अवस्थिति मा हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा जनजाति एउटा समान धरातलिय संस्कृतिमा छरिएर रहेका (Horizontally Distributed In Space) हुन्छन्

भने जात उचनिचको शास्त्रिय थानमानमा (Vertically Stratified by Ritual Status) बसेका हुन्छन् ।

आदिवासी जनजाति ऐन, २००१ का अनुसार- जातजाति भनेको खासगरी आफ्नो मातृभाषा चालचलन र छुट्टै सामाजिक संरचना भएको समुह जसको लिखित वा मौखिक इतिहास, जिवनयापनको तौरतरिका साथै छुट्टै सांस्कृतिक पहिचान हुन्छ । हालसम्म नेपालमा ५९ वटा जनजातिहरू रहेका छन् । ती मध्य चेपाङ पनि एक हो ।

नेपालमा सन् १९९१ म लिईएको राष्ट्रिय जनगणनाले २६ जनजातिको गणना गरेको थियो । यस जनगणनाले देखाएको अनुसार नेपाल सरकार (१९९९) ले जनजातिलाई छुट्टाउने केहि आधारहरू तयार गरेको छ । ती आधारमा स्पष्ट सामुहिक पहिचान आफ्नो भाषा, धर्म, परम्परा, संस्कृति र सभ्यता, आफ्नै परम्परागत सामाजिक संरचना, परम्परागत भौगोलिक क्षेत्र लिखित वा मौखिक इतिहास, हामी भन्ने भावना, राजनीतिक र सरकारमा निर्णयक भुमिका नभएको आधारहरू छन् (DFID, 2006) ।

नेपाल भौगोलिक हिसावले हिमाल (उच्च भु-भाग) पहाड, तराई (समथर मैदान) मिलेर बनेको देश हो । भौगोलिक बनावट अनुसार हिमालमा हिमाली, पहाडमा पहाडी र तराई तथा मदेशमा विभिन्न जातजातिहरू छरिएर रहेका छन् । के.त.वि. (२००१) अनुसार- नेपालमा जम्मा जनसङ्ख्याको ३७.२ % जनसङ्ख्या जनजातिले ओगटेको छ। जहाँ सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएको जनजाति समुह मगर (७.१) र क्रमशः थारु (६.७) तामाङ (५.६) नेवार (५.५) हुन आउछ भने बनकरीया, कुसुण्डा, राउटे तथा सुरेलको जनसङ्ख्या ०.१% मात्रै रहेको छ । चेपाङको जनसङ्ख्या भने ०.२३% मात्र रहेको छ ।

जनजातिहरूमा पनि शैक्षिक दर, पेशा, भूमि स्वामित्व र जनसङ्ख्याको आधारमा ५९ वटा जनजातिहरूलाई ५ तहमा विभाजन गरिएको छ । जहाँ Advanced Group, Disadvantage Group, Marginalized Group, Highly Marginalized Group & Endangered Group भनेर छुट्टाएको छ । जहाँ चेपाङ Highly Marginalized Group भित्र पर्दछ (आदिवासी जनजाति ऐन, २००१) ।

समाज परिवर्तनशील छ । कुनै समाज परिवर्तन विना रहन सक्दैन किनकी समाज गतिशील छ । गतिशीलताले परिवर्तन ल्याईरहन्छ । सामान्यतया सामाजिक

परिवर्तन भन्नाले मानिस तथा तिनको व्यवहार, मुल्य मान्यता, विश्वास आदिमा हुने रूपान्तरणले समाजको संरचनामा हुने परिवर्तन भन्ने बुझ्नु पर्दछ । सामाजिक परिवर्तन भन्नाले एक अवस्थाबाट अर्को अवस्थामा जाँदा हुने सामाजिक संरचना तथा क्रियाकलापमा हुने फेरवदल र समग्रमा भन्ने हो भने पहिलेको अवस्थाबाट परिवर्तित अवस्था भन्ने बुझ्नु पर्दछ (राई २०६७) ।

आधुनिककरण र अन्य अन्य जातजातिका रहनसहन र वानीव्यवहारको कारण त्यहाँ बस्ने अन्य जातजातिहरु प्रभावित भईरहेका हुन्छन । खानपानको तरिका, विवाह पद्धती, चालचलन तथा परम्परागत रहनसहनमा ती विभिन्न कुराहरुले असर पार्दछ (भण्डारी, २०६१) ।

नेपाल विकासको बाटोमा अगाडि बढ्ने क्रममा विभिन्न जातजातिमा पनि परिवर्तनको संकेतहरु देखापरेको पाइन्छ । वि.स. २०४६ साल भन्दा अगाडिको अवस्था, त्यसपछि वि.स. २०६३ सालसम्म र वर्तमान समयसम्मको अवस्थालाई हेर्दा यी समयावधिमा विभिन्न सामाजिक, सास्कृतिक, आर्थिक तथा राजनैतिक परिवर्तनहरु हुदै आएको पाइन्छ । यसरी विभिन्न पक्षमा आएको परिवर्तनले विभिन्न जातजातिका मानिसहरुलाई प्रभाव पारेको पाइन्छ । हरेक जातजातिको छुट्टै विशेष संस्कृति, समायोजनको तरिका तथा जिविकोपार्जनको साधन हुने गर्दछ । ठाउ नै पिच्छे विभिन्न जातजातिले अवलम्बन गर्ने जिवनपद्धति फरक फरक हुन्छ । यसै सन्दर्भमा सुब्बा (२००२) थप्दछन् - जनजातिय समुह त्यस्ता समुह हुन् जसको प्राकृतिक स्रोतसंग धेरै नजिकको सम्बन्ध हुन्छ । प्राकृतिक स्रोतहरु उनीहरुको लागि बाच्ने आधार मात्र नभइ उनीहरुको सम्पूर्ण जिवन प्रणाली नै त्यससंग गासिएको हुन्छ जसलाई उनीहरुले परम्परादेखि अपनाउदै आइरहेका हुन्छन् तर विभिन्न समयमा त्यसलाई परिवर्तन पनि गर्दछन जसले बदलिदो परिस्थिति र समय अनुसार उक्त बातावरणमा आफुलाई समायोजन गरी भावी पुस्तालाई बचाई राख्न मद्दत पुग्दछ ।

हाम्रो देशमा पनि विभिन्न पक्षमा (शैक्षिक, आर्थिक, सामाजिक, सास्कृतिक, राजनैतिक) आएको परिवर्तनले समाजलाई परिवर्तन गरिरहेको छ । यो परिवर्तले गर्दा विभिन्न जातजातिय समुहमा पनि विस्तारै परम्परागत जिवनयापनको शैली त्याग्दै नया-नया सम्भावनाको खोजीतर्फ अग्रसर भएको पाइन्छ । जसले गर्दा उनीहरुको सामाजिक पक्ष, सास्कृतिक पक्ष, खानपान, मुल्यमान्यतामा परिवर्तन हुदै गएको

देखिन्छ । यसरी विभिन्न जातजातिमा परिवर्तन अवस्थामा चेपाङ समुदायमा पनि परिवर्तनको संकेतहरू पाइन्छ ।

विभिन्न विद्वान्हरूको भनाइबाट के भन्न सकिन्छ भने परिवर्तन समय, वस्तु र भिन्नताको आधारमा कुनै पनि वस्तु पहिलेको बाह्य स्वरूप ढाँचा वा आन्तरिक बनोटमा क्रमसँगै आएको विकल्प (Alternation), भिन्नता (Difference) र आधुनिकता (Modification) लाई परिवर्तन भनिन्छ । सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन पनि समाज र संस्कृतिमा समयको अन्तरालमा आउने भिन्नता हो । सामाजिक परिवर्तन भनेको विभिन्न व्यक्ति बीचमा हुने सम्बन्ध, समूह, संरचना, संस्था, संगठन आदिको स्वरूपमा आउने परिवर्तन हो । सांस्कृतिक परिवर्तन भनेका पनि संस्कृतिमा आउने फेरबदल तथा भिन्नता हो । जस्तो विचार, विश्वास, दृष्टिकोण, ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, कला, परम्परा, चालचलन, खानपान, बानी व्यहोरा, भौतिक र सरसामाग्री आदिको ढाँचा, स्वरूप तथा विशेषतामा आउने भिन्नताको रूपमा लिन सकिन्छ ।

चेपाङहरू केहि दशक अघिसम्म जंगलको छेउछाउमा कन्दमूल संकलन गर्ने, शिकार गर्ने साथै खोरिया खेति गरी खाने पद्धतिमा आधारित जिविका र अस्थायी बसोवासका टहरा, भुप्रोहरू बनाई बसोवास गर्दथे भने हाल आएर यिनमा केहि परिवर्तनहरू देखा पर्न थालेका छन् (राई, २०६७) । खासगरी जंगलमा बस्ने, कन्दमूल खाने, शिकार गर्ने, तथा अशिक्षित र गरिब समूहको रूपमा चिनिने चेपाङ हाल आएर परिवर्तनको संघारमा देखिन्छ । जहाँ चेपाङहरू खेति गर्ने, समुदायमा बस्ने, अन्न तथा फलफुल बजार लगी बेच्ने, विद्यालय जाने आदि परिवर्तनहरू देखा परेको पाइन्छ ।

१.२ समस्याको कथन

विगत १४-१५ वर्षदेखि म चेपाङ समुदायसँगको सम्पर्कमा रहँदै आएको छु । भौगोलिक हिसाबले मेरा वासस्थान चेपाङ समुदायसँग नजिक भएको र उनीहरूको चालचलन सँग म नजिक रहेकाहुँदा विगत १० वर्ष अगाडि र हालको स्थितिमा उनीहरूमा परिवर्तन आएको स्वयम् महशुस गरेको छु । म एक समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रको विद्यार्थीको हैसियतले किन मेरो आफ्नै स्थान वरपरको मुद्दालाई अध्ययन नगर्ने भन्ने प्रश्न उब्जिएको हुँदा चेपाङ समुदायमा भएका सामाजिक-

साँस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक परिवर्तनलाई लिपिवद्ध गर्ने हेतुले अध्ययनको समस्या उठान गरेको छु । हाल विभिन्न जातजाति तथा जनजातिहरूको परिचय, इतिहास, भाषा, धर्म तथा संस्कृतिको खोजीनीति गर्ने तथा अस्तित्व पहिचान गर्ने क्रम बढिरहेको छ । चेपाङ समुदायमा पनि उनीहरूको परम्परागत जीवन पद्धति, भाषा, संस्कृति तथा रहनसहनमा परिवर्तन आइरहेको छ तर के उक्त परिवर्तन चेपाङहरूले चाहेर आएको हो या बाह्य कुनै कारकतत्वले नचाहँदा नचाहँदै पनि ल्याएको हो ? के यी परिवर्तन चेपाङहरूले आफ्नो परिचय र अस्तित्व पहिचान गर्नको लागि गरेका प्रयास हुन् ? के-कस्ता कारणहरूले उनीहरूको जिवनपद्धतिमा परिवर्तन ल्याउन सहयोग गरेका छन् त ? यसरी आएको परिवर्तनबाट उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक जिवनमा के कस्ता प्रभावहरू परेका छन् ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूलाई यस अध्ययनले समस्याको रूपमा लिएको छ । यसरी यस अध्ययनले निम्नलिखित सामान्य प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास गरेको छ ।

१. चेपाङ जातिको परम्परागत जिविकोपार्जनको तरिका कस्तो थियो ?
२. चेपाङहरूको परम्परागत जिवनशैलीका तौरतरिकामा परिवर्तन ल्याउने कारणहरू के के हुन् ?
३. उनीहरूको जिविकोपार्जनका तौरतरिकामा आएको परिवर्तनले सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक तथा राजनैतिक जिवनमा कस्तो प्रभाव पारेको छ ?

१.३ उद्देश्यहरू

यस अध्ययनले सामान्यतया मकवानपुर जिल्लाको मनहरी गाविसका चेपाङहरूको जिविकोपार्जन, रहनसहन तथा सामाजिक-साँस्कृतिक पक्षमा आएको परिवर्तन र त्यसले गर्दा उनीहरूको वर्तमान अवस्थामा साथै उनीहरूको जिवनमा परेको सामाजिक साँस्कृतिक प्रभावको बारेमा उजागर गर्नेछ । यद्यपी यस अध्ययनको विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न बमोजिम छन् ।

१. चेपाङहरूको परम्परागत जिविकोपार्जनका तरिकाहरू पत्ता लगाउने ।
२. उनीहरूको जिविकोपार्जनमा परिवर्तन ल्याउने कारणहरूको विवेचना गर्ने ।
३. उनीहरूको जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तनले ल्याएका सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक, आर्थिक प्रभावको चर्चा गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्व

चेपाङहरूको भाषा, खानपान, रहनसहन, मुल्यमान्यता, संस्कार, धर्म, लोकसंस्कृतिको अध्ययन गर्दा उनीहरू एक आदिवासी/जनजाति बनीसकेको अवस्था हो । यसरी जातिगत हिसाबमा चेपाङहरूको पहिचान बनिसकेको छ भने सङ्ख्याको हिसाबले एकदमै थोरै (०.२३%) भएको तथा भर्खर भर्खर खेतिप्रणालीमा प्रवेश गरेको चेपाङ समुदायको विषयमा दिर्घकालीन र चौतर्फी अध्ययन अनुसन्धानको खाँचो छ ।

यस अध्ययनमा मकवानपुर जिल्लाको मनहरी गाविसमा बस्ने चेपाङहरूको अध्ययनमा आएको परिवर्तनको अध्ययन गरिने हुदाँ उक्त ठाउँको चेपाङहरूको परम्परागत तथा वर्तमान स्थितिको बारेमा केही सुचनाहरू यस अध्ययन पश्चात प्राप्त हुने छ जसले गर्दा चेपाङहरूको बारेमा थप जानकारी प्रदान गर्नेछ । मनहरी गाविसमा रहेका चेपाङहरूका आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाको बारेमा मात्रै अध्ययन भएको पाइन्छ भने चेपाङहरूको जिवनयापन तथा रहनसहनमा के कस्ता परिवर्तनहरू आइरहेका छन् भनेर तथ्यपरक अध्ययन खासै नगरीएको हुदाँ यस अध्ययनले चेपाङहरूको जिवनयापनमा आइरहेको परिवर्तनको बारेमा बुझ्न सहयोग गर्नेछ । साथै चेपाङहरूको बारेमा अध्ययन गर्न चाहने अध्ययनकर्ताको लागि द्वितीय सुचनाको स्रोतको रूपमा पनि उपयोगी हुनेछ ।

यस अध्ययनले चेपाङ जातिमा के कसरी परिवर्तन हुँदै आए ? साथै ती परिवर्तनहरू ल्याउनमा प्रमुख भूमिका खेल्ने कारक तत्वहरू के के हुन् ? के ती परिवर्तनहरू चेपाङहरूले चाहेर आए वा नचाहिकन आए भन्ने कुरालाई उजागर गर्दछ साथै उक्त परिवर्तनले चेपाङहरूको सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक जीवनमा पारेका प्रभाव र परिणाम के-कस्ता रहेका छन् भन्ने बारेमा पनि केही हदसम्म प्रष्ट पार्न मद्दत गर्दछ । जातियतालाई राजनैतिक मुद्दा बनाएर जातियता, संस्कृति, परिवार, भाषाको बारेमा छिटपुट अध्ययन हुँदै गरेको अवस्था भएता पनि यसको पूर्ण नक्साङ्कन हुन धेरै बाँकी छ । समय र परिस्थितिसँगै बदलिँदै जाने यी कुराहरूलाई सापेक्ष मान्न सकिँदैन । यस्ता आधारसँगै चेपाङ जातिको पनि मूल जरोसम्म पस्ने प्रयास कमै मात्रामा भएको अवस्थामा यस अध्ययनले चेपाङ समाजको एक पाटोलाई उत्खनन गर्ने प्रयत्न गर्नेछ ।

अध्याय - दुई

सन्दर्भ साहित्यको अध्ययन

२.१ चेपाङहरूको जनसङ्ख्या र बसोवास

चेपाङहरूको जनसङ्ख्या सन् १९७४ मा लगभग २१,००० थियो (राई, १९८५) भने सन् १९८९ मा यो जनसङ्ख्या ३२,००० पुग्यो (गुरुङ्ग, १९८९) र सन् २००१ को जनगणना अनुसार ५२,२३७ रहेको छ। जुन नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ०.२३ % हुन आउछ। यस मध्ये सबभन्दा बढी चितवन जिल्लामा १८,४११ (३५%), मकवानपुरमा १५,३५३ (२९%), धादिङमा १०,८७८ (२०%) र गोरखामा २०,७३४ (५%) बसोवास गर्दछन् (के.त.वि., २००१) भने बाँकी विभिन्न भागमा छरिएर रहेका छन्।

चेपाङहरूको बसोवास प्रशासनिक हिसाबले हाल विभिन्न जिल्लामा बाडिएर रहे पनि एतिहासिक दृष्टिले यिनको भौगोलिक बसोबासको क्षेत्र काठमाडौंको पश्चिम चन्द्रागीरी पर्वतदेखि शुरु भएको डाँडा दामनपछि डाँडाखर्क, खैलिङ्ग, वुम्दिम, मिम्दुङ्ग, पारङ, सिराईपुली हुँदै त्रिशुली नदीमा पुगेर सकिने पहाड महाभारत श्रृङ्खलाको वरिपरी हो। पश्चिम - दक्षिण फैलिएको श्रृङ्खलाको उत्तर दक्षिण पानीढलोका क्षेत्रमा प्राचिनकालदेखि बसोवास गर्दै आएका समुदायको रूपमा चेपाङलाई लिइन्छ (राई, २०६७)।

२.२ उत्पत्ति र इतिहास

चेपाङहरू हालको क्षेत्रमा कहिले देखि बस्दै आएका हुन भन्न सकिने ठोस आधार भेटिन्न तापनि उनीहरूको सामाजिक सांस्कृतिक र पर्यावरणीय कारणले गर्दा यो क्षेत्रमा परापूर्वकालदेखि नै रहदै बस्दै आएका हुन्। विभिन्न विद्वानका फरक फरक मत रहिआएका छन्। तसर्थ कुन चाँहि सत्य तथ्य हो भनेर छुटाउने आधारहरू कम छन्। नेपालमा तत्कालिन बेलायती, भारती आवाशीय प्रतिनिधिका यात्रावर्णन नै प्रमुख आधार मान्न सकिन्छ। जो कतिपय वर्णनमा आधारित छन् भने केही सम्झनामा आधारित छन्। यी भन्दा अन्य आधारहरू हालसम्म मेटिएका छैनन् (राई, २०६७)।

हजसन (१८४८) का अनुसार चेपाङ र कुसुण्डाहरु नेपाल (तत्कालीन) को मध्यपश्चिमी क्षेत्रको उपत्यका घना जंगलबीच स-साना समुहमा भण्डै प्राकृतिक रूपमा बस्ने जसको वंशाणुगत सामिप्यता अन्य समुदायसग नभएको तर कुनै कालखण्डमा छुट्टिएर गएजस्तो समुहहरु हुन् भनेर बताएका छन् । साथै चेपाङलाई नेपालमा पुराना आदिवासी (Primitive Inhabitant) को रूपमा लेखेका छन् । उनले भनेका छन्- तिनीहरु जोत्न र बुन्न जान्दैनन् । तिनीहरु कर तिर्दैनन् र सम्प्रभुता स्विकार गर्दैनन् । जंगली कन्दमुल र जो मिलेका शिकारबाट निर्वाह गर्दछन् । तिनीहरूसँग धनुष र बाण छन् तर कुनै आधुनिक हातहतियार छैनन् । तिनीहरु शिकारको सुविधाअनुसार यत्रतत्र घुम्दछन् । प्राकृतिक अवस्थाका मानिस भनेर तिनीहरुलाई सम्झे हुन्छ ।

विष्ट (१९६९) का अनुसार चेपाङहरु दोलखाबाट आएका हुनाले हायुसग नजिकका दाजुभाई हुन् साथै किराँतका एक हाँगा पनि हुन् । चेपाङहरु मंगोल वंशका राईहरूसँग भण्डै मिल्ने तर केही काला जाति हुन भनेका छन् ।

चेपाङ समुदायको स्थलगत गर्ने पहिलो नेपाली विद्वान नवीनकुमार राई (१९८५) ले आफ्नो कृति “पिपुल अफ द स्टोन” मा चेपाङ समुदायको गहिरो अध्ययन गरेर भनेका छन् की चेपाङहरु अझै पनि आफ्नो जीवन निर्वाहको लागि खाद्य संकलन गर्न, शिकार खेल्न र माछा मार्ने जस्ता परम्परागत, प्रणाली अपनएका छन् साथै उनीहरुको पुर्खाहरु गुफा र पहरामा बस्ने भएको बताउँदछन् । यस कृतिले उनीहरुको वास्तविक जिवनस्तरका चित्रण गरेको छ ।

काउले (१९८२) ले चेपाङ भाषाको लामो समयको लामो अध्ययन गर्ने क्रममा उनीहरुको उत्पत्तिलाई भाषिक हिसाले विश्लेषण गरेका छन् । उनको अनुसार चेपाङ शब्दमा दुई भन्दा बढी विन्यास छन् जसको अर्थ विविध हुन सक्छ । पहिलो शब्द “च्यो” भन्नाले टुप्पो (tip) अन्त्य (tail end) पुच्छर वा सन्तान तथा “वाङ्” भन्नाले दुःख वा श्राप (curse) हुन्छ । तसर्थ दुईको समिश्रण “चट्टानको समीश्रण”, जसले उपत्यकामा बस्ने नभएर “पहाडमा बस्ने समुह” अथवा “पुच्छरमा बस्ने श्राप पाएकाहरु भन्ने” अर्थ लाग्छ ।

चेपाडहरूको पहिलो जातिय इतिहास (Ethnography) तयार पार्ने क्रममा गणेशमान गुरुङ्ग (१९८९) ले चेपाडहरूको जीवनयापनको आधारमा उनीहरूको पहिचान र नाम भएको उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार “चे ” भनेको कुकुर र “पाङ्” भनेको तिर भएकोले उनीहरू शिकार खेल्ने समुह हुन् ।

कुनै कुनै ठाउँको चेपाडहरूले आफै भन्ने गरेको कथावत बारे विष्ट (१९६९) भन्दछन् - चेपाडहरू प्राचिन राजा जनककी छोरी सीताका सन्तान लव (लहरी) र कुश (कुशहरी) मध्ये चेपाड लवको सन्तान हुन भने कुसुण्डा कुशको सन्तान हुन भन्ने भनाइ छ ।

राई (२०६७), ले चेपाडको उत्पत्तिको चेपाडहरूसग गरिएको अन्तरक्रिया, उनीहरूको समुदाय बीचमा गरिएको अनुसन्धान आदिले उनीहरूको उत्पत्तिका विभिन्न दायराहरू देखाउने बताएका छन् । पहिलो दायरा बसोवास सग सम्बन्धित छ जसले ढुङ्गाको छेउमा बस्ने वा गुफामा बस्ने र ढुङ्गाबाट उत्पत्ति भएको भन्ने अर्थमा परिभाषित गर्छ । दाश्रो परिभाषाको क्षेत्र भनेको उनीहरूको शारिरीक बनावटसँग सम्बन्धित छ । जसको आधारमा उनीहरू मंगोल नश्लका अन्य कुनै मंगोल, किराँती हुन् जस अनुसार चेपाड शब्दको syllable लाई अर्थमा ढाल्ने र परिभाषा गर्ने पद्धती हो । तेस्रो तर्क भने पेशासग सम्बन्धित छ । पेशागत हिसाबमा चेपाडले जे गर्दै आएको थियो त्यो नै कालन्तरमा नाम बन्न गयो भन्ने भनाई छ । चेपाडहरू परापूर्वक कालदेखि बसोवास गर्दै आएका आदिवासी हुन जो हाल पनि भाषिक र सास्कृतिक तवरले नेपालका किरातीहरू (राई, लिम्बु, याख्या, सुनुवार) सग नजिक छन तर कुनै कालखण्डमा छुट्टिएर गएका भुण्ड हुन् ।

विष्ट (१९६९) ले आफ्नो पुस्तक “सवै जातको फुलवारी” मा चेपाडहरू आफुलाई पुकन्थली र कछारे भनी २ वर्गमा छुट्टाउन सजिलो मान्दछन् भनेका छन् । साथै पुकन्थली भन्नेहरू परिवर्तनको शीलशीलामा जंगली जनजिवनबाट शहरीया जनजिवनमा उठबस तथा सम्पर्क हुन थालेकोले आफुलाई सभ्य र शिष्ट मान्दछन् । भने कछारेहरू अझै भिरालो पाखा, जंगलका छेउछाउमा छाप्रा हालेर बस्दछन् । केही

चेपाडहरु आफ्नो चाडपर्व अन्य जनजातिको सम्पर्कमा आए पश्चात दशै, तिहार पनि मनाउन थालेका छन् ।

सोभो, अर्काको ईशारामा हिडने चेपाडहरुको समाजमा स्वास्थ्य उपचारको लागि पाण्डे (चेपाड बैद्य/धामी) माथि भरपर्ने र आधुनिक औषधि प्रयाग नगर्ने प्रचलन रहिआएका थियो तर आजभोली आधुनिक स्वस्थकर्मीहरु सँग सम्पर्कमा हुनाले खोप परिवार नियोजन र सरसफाईमा सचेतना बढदै गएको छ । तत्कालिन सरकारले २०३४ साल देखि लागु गरेको प्रजा विकास कार्यक्रम पुर्व चेपाड क्षेत्रमा विद्यालय थिएन भने प्रौढ साक्षरता कक्षा पनि संचालन भएका थिएनन् । हाल ति क्षेत्रहरुमा विद्यालय तथा प्रौढ कक्षा संचालनमा आएको छ जसबाट चेपाडहरुको शैक्षिक स्थितिमा सुधार आएको छ । चर्को खाद्यान अभाव र कृषि प्रविधिको ज्ञान नगन्य भएको हुंदा पहिले पहिले कन्दमुल संकलन तथा शिकारमा उनीहरु निर्भर थिए भने हाल रसायनिक मल, उन्नत विउ, सिचाईको कारणले विभिन्न फलफूल तरकारी जडिवुटी तथा अन्न उब्जाउने प्रक्रियाको सुरुवात भएको छ (न्यौपाने, २००९) ।

२.३ चेपाड र अन्य जातजातिको जीवनयापन बारे अध्ययन

हाल चेपाडहरु उत्तरमा पृथ्वी राजमार्ग, पश्चिममा मुग्लिन - भरतपुर राजमार्ग, पुर्वमा त्रिभुवन राजमार्ग तथा पश्चिममा हेटौडा-भरतपुर राजमार्गसँग तथा त्यसका छेउछाउसग जोडिएका छन् । चेपाडहरु हाल आएर नजिकको बजार जस्तै मलेखु, मुग्लिन, मनहरी, भरतपुर सम्म पुग्दछन् । तीनीहरु विस्तारै बाहिरी संसारसग सम्पर्क गर्ने प्रक्रियामा छन् । उनीहरुका पहिले देखिको जुन परिवेश (जंगलमा बस्ने, शिकार गर्ने) थियो त्यसमा छिटोछिटो परिवर्तन आइरहेको छ (गुरुङ्ग, १९८९) ।

चेपाडहरु खासगरी मकै उत्पादन गर्दछन् भने मकैको ढिडो र पीरो तिहुन खान्छन् । कुनै महत्वपूर्ण पर्वमा मात्र भात खान्छन् । तिनीहरु साग, फलफूल जुन जंगलमा पाइन्छन् त्यसमा निर्भर रहन्छ साथै फर्सि, लौका, चीचीण्डो जस्ता तरकारीहरु उत्पादन पनि गर्दछन् । उनीहरुको जीवनचर्या भनेको निर्वाहमुखी मात्र हो तर हाल आएर उनीहरुमा प्रत्यक्ष परिवर्तनहरु आइरहेको छ । सडक छेउछाउका चेपाडसाथै वाट्मण र क्षेत्री बस्ने इलाकाको सम्पर्कमा रहेका चेपाडहरुले परम्परागत

गिद्धा, भ्याकुर संकलन गर्ने परम्परालाई त्यागदै छन् । हाल उनीहरू जंगलमा भन्दापनि अन्य पेशा जस्तै ज्याला मजदूरी, सिलाइबुनाइ, ब्यापार तिर संम्लग्न हुँदैछन् (गरुङ्ग, १९८९) ।

चेपाङहरूको वाच्ने तरिका तथा जीवनचर्याको बारेमा प्रेम स्वभेट (१९९३) लेख्दछन् - चेपाङहरू खासगरी उजाड तथा बन्जर भूमिमा बस्दछन् तर केही वर्ष यता उनीहरू कृषि तर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ । तिनीहरू गरिव छन् । तिनीहरू संग राम्रो तथा सम्म जमिन छैन । यदी भैहालेमा त्यो पाखो र चट्टान युक्त छ । तिनीहरू जंगल फडनी गरेर आफ्ना लागी जमिन तयार पार्दछन् । जब तिनीहरूसग प्रशस्त वाली हुन्छ त्यतिबेला तिनीहरू ढिडो र तिहुन खान्छन् साथै जाँड पनि पिउँछन् । त्यस्तै केराको फूल, कोइरालो, सिस्नु आदि तरकारी उमालेर खान्छन् भने भोर्ला, तङ्की, कटुस आदि भुटेर खान्छन् । उनीहरूले खाने फलफूलमा चिउरी, काफल, जमुना, थाकल आदि हुन् । त्यस्तै उनीहरूले खाने कन्दमूलमा गिद्धा, भ्याकुर, तरुल, पीडालु आदि हुन् ।

चेपाङहरू भ्याकुतो, गंगटा, मुसा पनि खान्छन् भने चरा, स्याल, मृग, भालु आदि शिकार गर्दछन् । तर हाल आएर उनीहरू डोको, डालो, नाडलो, नाम्लो आदि सामानहरू बनाउदछन् भने जरीबुटीहरू पनि संकलन गर्दछन् साथै उक्त सामाग्रीलाई बजार लगी बेच्दछन् र आफ्नो लागि खानेकुरा चामल, नुन, लुगा खरिद गर्दछन् (अर्याल, २००७) ।

चेपाङहरूको बारेमा अध्ययन गर्ने क्रममा उप्रेति र अधिकारी (२००७) लेख्दछन् - चितवन जिल्लाको चेपाङहरूमा विस्तारै परिवर्तन आइरहेको छ । चेपाङहरू पहिले जंगलमा गइ शिकार गर्ने, कन्दमूल बटुल्ने आदि क्रियाकलाप गरी आफ्नो जीवन निर्वाह गर्दथे । तर अहिले बजारबाट खानेकुरा तथा अन्न ल्याउने प्रवृत्ति बढेको छ । चेपाङहरू विरामी हुदा जंगलको नै जरीबुटीबाट औषधोपचार गर्दथे भने हाल बजारको आधुनिक औषधीहरू किन्ने प्रचलन बढेको छ ।

घैराङ्ग गाउको चेपाङहरूको मुख्य पेशा कृषि हो । जसको विभिन्न कारणहरू छन् । पहिलो कारण तिनीहरू लामो समयदेखि बाहुन तथा क्षेत्रीको सम्पर्कमा बस्दै आइरहेका छन् भने दोस्रो कारणमा बाहुनहरूसंग जग्गा अधिया लिएर खेति गर्ने

सिलसिला बढेको छ । जसबाट उनीहरूलाई आफ्नो जीवन चलाउन सजिलो भइरहेको छ । घैराङ्ग गाउँको ९२ घर चेपाङहरू मध्ये ५ घरधुरीहरूले मात्र आज सम्म पनि कन्दमूल संकलन र शिकारी अवस्थामा नै छन् भने बाँकी सबै कृषि पेशा तर्फ अग्रसर रहेका छन् (गुरुङ्ग, १९९५) ।

चेपाङहरू जो सडक छेउछाउसग जोडिएका छन् उनीहरूले हाल बाहुन क्षेत्रीको जस्तो प्लास्टर गरेको घरका निर्माण गरेका छन् । ती चेपाङहरू नेपाली बोल्न सक्दछन् तर महिलाहरू भने त्यति प्रष्टसँग बोल्न सक्दैनन् । चेपाङहरूको नयाँ पुस्ता (युवा तथा केटाकेटी) त रेडियो नेपाल बाट नेपाली गीत सुन्न रुचाउछन् । उनीहरू हाल परम्परागत पेशा (Hunting and Gathering) त्याग्ने क्रममा छन् । हाल उनीहरू कृषि, गाई बस्तु पालन, खाद्यन्न उत्पादन, डोको तथा डालो निर्माण गरी बजारमा लगेर बेच्ने गरेका छन् (गुरुङ्ग, १९९५) ।

“कुमाल जातिमा आएको परिवर्तन” भन्ने शीर्षकमा भुर्तेल (२०००) लेख्छन् - पोखरा जिल्लाको कुमाल समुदायमा विभिन्न परिवर्तनहरू आइरहेका छन् साथै उनीहरूले अपनाउने जीवनयापनको तरिका र परम्परागत पेशामा परिवर्तन आइरहेको छ । ती परिवर्तन आउनुको पछाडि बजारमुखी उत्पादनको विकास साथै समुदायमा बढीरहेको विभिन्न अवसरको फैलावट हो । कुमालहरू बजारमुखी उत्पादनलाई जोड दिने क्रममा छन भने नयाँ पुस्ताहरू पुराना परम्परागत माटाको भाडा बनाउने कामलाई त्याग्दै अध्ययनतिर लागेका छन् कोही कोही त खाडी मूलुक तिर पनि गएका छन् भने सिंचाइ सुविधाले गर्दा पुरानो खेति गर्ने शैली आधुनिक खेतितर्फ लम्केका छन् ।

पोखरेल र क्षेत्री (२००६) ले आफ्नो अध्ययन “दलितहरूको बदलिदो जीवनयापनको अवस्था” भन्ने शीर्षकमा पोखरा उपत्यकाको पाँचभैया भन्ने ठाउँमा गरेको स्थलगत अध्ययनमा भन्दछन् - पोखरा उपत्यकादेखि पाँचभैया सम्म बनेको नयाँ मोटर बाटोले त्यहाँको दलितहरूमा महत्वपूर्ण परिवर्तनहरू ल्याएको छ । उक्त सडक निर्माणले बजारमा गई विभिन्न समानहरू किन्न सजिलो बनाइदिएको छ । हाल पाँचभैयाका दलितहरू पोखरा बजार आएर औद्योगिक बस्तुहरू जस्तै लुगा, घडी, चुरोट,

पेयपदार्थहरू (खासगरी पेम्सी, कोक, वियर) जस्ता सामानहरू किन्न थालेका छन् । पोखराको पाँचभैयाका दलितहरूले आफ्नो पुरानो पेशाले आफ्नो जीवनस्तर उकास्न नसकेको बरु विस्तारै गरीब हुदै गएको भनेर भन्दछन् । त्यस ठाउको दलितहरू आफ्नो परम्परागत पेशाबाट असन्तुष्ट मात्र होइन बरु उक्त पेशालाई त्याग्ने प्रक्रियामा रहेका छन् । केही युवाहरूले परम्परागत पेशालाई मिति पुगेको (Out Dated) र अहिलेको समयमा अप्रतिस्पर्धी र नसुहाउदो बताउदछन् ।

भाषिक आधारमा चेपाङहरू भोट-बर्मेली समुहमा पर्ने समुह हुन् जसमा तिव्र परिवर्तनहरू देखिदैछन् । भेषभुषामा ठूलो परिवर्तन नदेखिएपनि हाल पाश्चात्य पहिरन लगाउने प्रवृत्ति बढ्दो छ । जंगली उत्पादनमाथि भर पर्ने कम कम हुदै गएको छ । स्थानिय तवरमा नगदेबालीका रूपमा तरकारीको उत्पादन गर्ने गरेका छन् भने तयारी बस्तुहरू जस्तै चामल, चाउचाउ, विस्कट, वियर आदि सोभै भान्सामा पस्न थालेका छन् । धार्मिक विश्वास, मूल्यमान्यता तथा चालचलनमा छिटोछिटो परिवर्तन भइरहेको छ । हाल चेपाङहरू तीव्र रूपमा इसाई धर्ममा परिवर्तित भएको कुरा तथ्यले देखाउदछ । परम्परागत जीविका प्रणाली खोरियाखेति तथा बटुलबाटुल गर्ने प्रवृत्तिलाई हाल आएर नगदेबाली तरकारी खेतिले विस्थापित गर्दै लगेको छ (राई, २०६७) ।

एल. कप्लानको (१९७०) को “ल्याण्ड एण्ड सोसियल चेन्ज” मा हिमाली भेगका जनजाति समुहले विगत दुई शताब्दी देखि हिन्दु मूल्यमान्यतालाई अपनाएका भनेर लिम्बु र ब्राह्मणहरूको परिवर्तन भइरहेको सम्बन्धलाई व्याख्या गरेका छन् ।

क्षेत्री (१९९०), ले थाक खोलाका थकालीहरू जव बसाँई सरेर पोखरा आए तब उनीहरूले हिन्दु सामाजिक मूल्य मान्यता संस्कारलाई पछ्याएको हो भनेर वर्णनगरेका छन् । जुन Adaptation को एक प्रकृया हो ।

भट्ट (१९९५), ले लमजुङको कुमालहरूले अपनाएको रणनितिले उनीहरूको परम्परागत परम्परा, लवाईखवाई तथा भाषामा परिवर्तन ल्याएका कुरा बताएका छन् । उनीहरू विस्तारै परम्परागत पेशा (माटोको भाडा बनाउने) लाई छोडेर कृषि पेशा, पर्म/ज्याला तथा ब्यापार तिर लागेका छन् । परम्परागत पेशाले मात्र जिवन धान्न कठिन भएको कारण बाचनको लागि वैकल्पिक पेशा तर्फ उन्मुख भएका छन् जसको

कारण शिक्षा, सचेतना, विभिन्न विकासका कार्यक्रममा सहभागिता र सरकारी सेवामा भएको संम्लग्नतालाई जनाएका छन् ।

पोखेल (१९९६) ले भापाको चन्द्रगढी स्थित राजवंशीहरुको सामाजिक-सास्कृतिक परिवर्तनका बारेमा अध्ययन गर्दा भनेका छन् कि- राजवंशीहरुको परम्परागत सामाजिक संस्था, विवाहा, परिवार, नातासम्बन्ध, धर्म, भेषभुषा तथा आर्थिक नितिमा समय ठाउँ र परिस्थितिका कारण विगतको तुलनामा विस्तारै परिवर्तन भईरहेको छ । जसको कारण भनेको ठुलो जातको प्रभाव, शिक्षा, आधुनिकिकरण तथा पश्चिमिकरण र देखासिखी गर्ने शैली रहेको छ । राजवंशीहरु कृषिपेशामा संम्लग्न भईकन पनि हाल आधुनिक क्रियाकलाप जस्तै साना व्यापार, शिक्षक, पशुपालन तथा निजि तथा सरकारी सेवामा संम्लग्न हुदै आएका छन् ।

भुर्तेल (२०००) ले “पोखराका कुमालहरुको जिवनयापनको रणनिति” नामक अध्ययनमा भन्दछन्- कुमालहरु खासगरी माटोको भाडाकुडा बनाउने परम्परागत पेशालाई छोडदै बढी आमदानी हुने पेशा तर्फ विस्तारै अग्रसर हुदैछन् । साथै आफुले बनाएको भाडालाई बजारमा लगेर बेच्न व्यापारीक दृष्टिकोणले भाडा निर्माण गर्दैछन् ।

माथिका विभिन्न विद्वान्हरुको भनाई र अध्ययनबाट के भन्न सकिन्छ भने चेपाङहरु परम्परादेखि नै आफ्नै मौलिक, कला, सिप, साधन तथा आफ्नै किसिमको जिवनयापनका रणनीतिद्वारा आफूलाई वातावरणमा समायाजन गर्दै आइरहेका छन् । उनीहरुको भाषा, धर्म, संस्कृति खानपान तथा परम्परा रहनसहन बेग्लै रहेको छ जसबाट उनीहरु आफ्नो जिवनयापन गर्ने गर्दछन् । अन्य जातजाति भन्दा बेग्लै पहिचान बोकेका यी जातीमा पनि विगत केही दशकबाट परिवर्तनको सिलसिला क्रमशः बढ्दो रुपमा छ । परिवर्तनको क्रम चेपाङहरुमा मात्र नभएर अन्य जातिमा पनि भएको पाइन्छ । जसबाट उनीहरुको परम्परागत पेशा, लवाइखवाइ तथा भेषभुषामा पनि विस्तारै परिवर्तन आएको छ । यस किसिमको परिवर्तनबाट चेपाङहरु पनि अलग रहन सकेको छैनन् । कतै प्रत्यक्ष तथा कतै अप्रत्यक्ष रुपमा चेपाङहरुको जिवनयापनमा विस्तारै परिवर्तन आइरहेको कुरा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

अध्याय-तीन

अनुसन्धान विधि

अनुसन्धान पद्धति कुनै पनि अनुसन्धान कार्यका लागि महत्वपूर्ण माध्यम हो । कुनै एउटा मात्र विधिबाट सबै किसिमको सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सम्भव हुँदैन । त्यसैले अध्ययनको लागि विभिन्न तरिका अपनाउनु पर्ने हुन्छ । यस अध्यायमा अध्ययन स्थल छनोटका औचित्य, अध्ययनका लागि अपनाएका विभिन्न किसिमका उपाय र प्रविधिहरू, तथ्याङ्क संकलनका तरिका र श्रोतहरू, तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतीकरणका लागि दिइएका आधारहरू उल्लेख गरिएको छ ।

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोट

मकवानपुर जिल्ला नेपालको मध्यमाञ्चल विकाशक्षेत्रमा पर्दछ । जहाँ १ नगरपालिका र ४३ वटा गा.वि.स. रहेका छन् । जसमध्ये मनहरि पनि एक हो । त्यहाँ धेरै जातजातिका (तामाङ्ग, मगर, गुरुङ, क्षेत्री) मानिसहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ । तिनीहरू मध्ये चेपाङ पनि एक हो । मनहरि गा.वि.स. का चेपाङहरूको आफ्नै किसिमको सामाजिक-सांस्कृतिक मुल्य मान्यता रहि आएको छ । हुनत मकवानपुरका अन्य ठाँउहरू (कालिकाटार, सरीखेत, काकडा, राक्सीराङ, खैराङ्ग इत्यादि) मा पनि चेपाङ रहेको पाइन्छ । तर मनहरिमा चेपाङहरूको बस्ती निकै पहिले नै बसेको कुरा निकै विभिन्न श्रोतले देखाउँछ । तसर्थ अहिलेको समयमा चेपाङहरूमा भइरहेको परिवर्तनको अवस्थालाई मध्यनजर गरि तिनीहरूको सामाजिक संस्था र जीवनचर्यामा के कस्ता खालका परिवर्तनहरू भइरहेका छन् भन्ने कुरा पत्ता लगाउन मनहरि गा.वि.स. लाई नै अध्ययन क्षेत्र बनाइएको छ । यद्यपी अध्ययनको लागि यो स्थल छानिनुको मुख्य कारण निम्न छन् ।

- क) यस क्षेत्रका चेपाङहरूको सामाजिक-आर्थिक जीवन अन्य जातिहरूको तुलनामा अत्यन्त दयनीय छ ।
- ख) यहाँ चेपाङहरू धेरै लामो समयदेखि बसोबास गर्दै आइरहेका छन् ।

- ग) परम्परागत संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्ने चेपाङहरू र अन्य जातिहरूको सम्पर्कमा आएका परिवर्तित चेपाङहरू पनि यस क्षेत्रमा पाइन्छन् ।
- घ) यस ठाउँका चेपाङहरूको बारेमा विस्तृत अध्ययन भएको पाइँदैन ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

कुनै पनि अनुसन्धान आफैमा महत्वपूर्ण र जटिल कार्य हो । अनुसन्धानबाट प्राप्त सुचनालाई विवरणात्मक तरिकाबाट व्याख्या र विश्लेषण गरि साथै चेपाङ जातिको सामाजिक-सांस्कृतिक मुल्य मान्यता तथा जीवनशैलीमा भएका परिवर्तन र त्यसले पारेको प्रभावलाई खोज तथा उक्त परिवर्तनका कारणलाई विश्लेषणात्मक (Exploratory) र वर्णनात्मक (Descriptive) पद्धतिबाट अनुसन्धान गरिएको छ ।

३.३ नमुना छनौट

कुनै पनि सामाजिक समस्याको अध्ययन गर्दा अध्ययन गर्न खोजिएको सम्पूर्ण जनसंख्या (Population) लाई लिँदा बढी धनजन र समयको खर्च हुने र चाहेको परिणाम प्राप्त नहुन सक्दछ । त्यसैले कुनै पनि क्षेत्रको सही प्रतिनिधित्व गर्ने निश्चित Population को नमुना छनौट गरी अध्ययन गरिनुपर्दछ ।

मनहरि गा.वि.स. मा जम्मा १०६९ जना चेपाङहरू बसोवास गर्दछन् भने १४७ वटा घरधुरी रहेका छन् । जहाँ मनहरी वडा नं. २ र वडा नं. ३ बाट २५-२५ गरी ५० घरधुरीलाई Simple Random Sampling विधिबाट तथ्याङ्क संकलनको लागि छनौट गरिएको छ । Simple Random Sampling गर्दा सामान्य गोलाप्रथा अपनाइएको छ । यसरी Sample Size लाई ५० घर परिवारमा सीमित गरिएको छ । यी बाहेक मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ताको लागि यस गाउँका बुढापाका, भु.पु. वडाध्यक्ष, मुखिया, युवा सामाजिक कार्यकर्ता तथा विद्यार्थी र टाढावाढा महिला मध्येबाट १० जना व्यक्तिको छनौट गरिएको छ भने समूह छलफल विधिको लागि चेपाङहरूको बारेमा जानकारी भएका नजिकका पुराना व्यक्ति, प्रजा विकाससँग सम्बन्धित सहकारी तथा गैर सरकारी संस्थामा कार्यरत व्यक्ति र स्थानीय शिक्षक समेत गरी १२ जना व्यक्तिलाई छनौट

गरिएको छ भने यस जातिको व्यक्तिगत अध्ययनको लागि ५० घरधुरीबाट १० जनालाई छनौट गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कको श्रोत र प्रकृति

तथ्याङ्क संकलनका विभिन्न विधिहरू (अन्तरवार्ता, प्रश्नावलि) प्रयोग गरि अनुसन्धानको अनुसन्धानको समस्याको परिपुर्तिको लागि सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । तथ्याङ्क संकलनको लागि प्राथमिक र द्वितीय श्रोतहरूको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक श्रोतहरू भन्नाले अन्तरवार्ता, अवलोकन, घरधुरि सर्वेक्षण, समुह छलफल हरु हुन् भने द्वितीय श्रोत भन्नाले विभिन्न राष्ट्रिय तथा स्थानिय स्तरको पत्रपत्रिका, लेख, रचनाहरू पदर्छन् । त्यस्तै जि.वि.स., गा.वि.स. आदि श्रोतको माध्यमबाट चेपाङ समुदायको बस्तुस्थिति पत्ता लगाइएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन विधि

३.५.१ घरधुरि सर्वेक्षण

घरधुरी सर्वेक्षणको लागि सम्लग्न संरचित र असंरचित दुवै किसिमको प्रश्नावली प्रयोग गरिएको थियो । घरधुरि सर्वेक्षणले त्यस ठाउँको जनसाङ्ख्यिकिय सुचनाहरू जस्तै जनसङ्ख्याको आकार, वनौट उमेर, लिङ्ग, वैवाहिक स्थिति, पेशा, शिक्षा, भुमि स्वामित्व आदि अवस्थालाई देखाउछ । जसले अनुसन्धानकर्तालाई समुदायका सदस्यहरूको सम्बन्ध स्थापित गरि आवश्यक तथ्याङ्क लिन सजिलो वनउँदछ । यस अध्यायमा अध्ययनको लागि छानिएका ५० घरमा गई घरधुरी सर्वेक्षण गरीयो जसबाट विश्वसनिय तथा तथ्यपरक जानकारी लिन यस अध्ययनलाई सजिलो बनाएको छ ।

३.५.२ अन्तरवार्ता

अनुसन्धानलाई उद्देश्यमुलक र यथार्थपरक बनाउन अन्तरवार्ताको प्रयोग गरिएको छ । जसको माध्यमबाट समुदायमा भएका सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन

तथा उक्त परिवर्तन आउनुका कारण र त्यसले पारेको प्रभाव पत्ता लगाउन सजिलो बनाएको छ । स्थलगत अध्ययनको क्रममा विभिन्न व्यक्तिहरूसँग अन्तरवार्ता लिईएको छ । साथै अध्ययनको आवश्यकता अनुसार विभिन्न छड्के प्रश्न पनि सोधि चेपाङ जातिको जीवनशैलीमा आएको परिवर्तन उत्पत्ति इतिहास, आम्दानीको श्रोत, आर्थिक तथा सामाजिक जीवनशैलीका बारेमा बुझ्न सहयोग पुगेको छ ।

३.५.३ अवलोकन

यस अध्ययनमा अवलोकन विधिलाई विभिन्न महत्वपूर्ण सुचनाहरू खोज्न प्रयोग गरिएको छ । धेरै अध्ययन तथा अनुसन्धानमा यस विधिको प्रयोग गरिन्छ, जसले सुचना संकलन गर्दा हुने भ्रम त्रुटि तथा गलति हुने सम्भावनालाई हटाउँछ ।

यस विधिको प्रयोगबाट अन्तरवार्ताबाट लिन नसकिने तर अनुसन्धानलाई आवश्यक हुने चेपाङ जातिको सामाजिक-आर्थिक अवस्था सांस्कृतिक, मुल्य मान्यता, चाडपर्व, खानपान, आम्दानीको श्रोत, दैनिक कृयाकलाप, जातिय विभेद, समायोजनको प्रक्रिया आदि कुरालाई नजिकबाट नियाल्ने साथै कुराकानी बाट खुल्न नसकेका विभिन्न कुराहरू जस्तै बोलिचालि तथा जिवनयापन तरीकाहरूलाई बुझेर अनुसन्धानलाई यथार्थपरक बनाउन सहयोग गरेको छ ।

३.५.४ व्यक्तिगत अध्ययन

व्यक्तिगत अध्ययन त्यो समष्टिगत अध्ययन हो जसले समाजको कुनै एकाइ (व्यक्ति, समूह, परिवार र समाज) को बारेमा विस्तृत चित्रण गर्न सक्दछ । यसलाई सामाजिक सुक्ष्म यन्त्रको रूपमा पनि लिइन्छ । चेपाङ जातिभित्र रहेका सामाजिक सांस्कृतिक मुल्य मान्यता, चाडपर्व, खानपान, जातिय भेदभाव, ऐतिहासिक अवस्था र त्यसमा भएका परिवर्तनलाई व्यक्तिगत घटना मानि त्यसको अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । जहाँ १० जना व्यक्तिहरू जो यस अध्ययनको विषयवस्तु र उद्देश्यसँग संबन्धित छन् उनीहरूलाई व्यक्तिगत अध्ययनको लागि समावेश गरिएको छ ।

३.५.५ समुह छलफल विधि

कुनै पनि मुद्दा वा विषयलाई उक्त समुदायका मानिस भेला पारि सभा समुह बनाई छलफल गराई निष्कर्ष निकालिने विधिलाई समुह छलफल विधि भनिन्छ । छलफलमा चेपाडहरुका विगत र वर्तमान, सामाजिक-साँस्कृतिक र आर्थिक अवस्था, परम्परा, पेशा, दृष्टिकोण, नयाँ पुस्ताको सोच विचार, परिवर्तनका पक्षहरु, सामाजिक संस्था परिवर्तनका क्रममा देखापरेका समस्याहरुको बारेमा बुझ्न विशेष जोड दिइएको थियो । अध्ययनको क्रममा अनौपचारिक समुह छलफल युवादेखि बृद्ध व्यक्तिहरु साथै महिलाहरुलाई सामेल गराई समुह छलफल गराई निष्कर्ष निकालिएको छ ।

३.५.६ मुख्य सूचनादाताको अन्तरवार्ता

कुनै समुदाय विशेषको अध्ययनको क्रममा मुख्य व्यक्तिसँग लिइने अन्तरवार्ता अति उपलब्धीमूलक हुन सक्दछ । मुख्य सूचनादाताको रूपमा समुदायमा जो पहिलादेखि बस्दै आएको छ वा जो समुदायको सम्पूर्ण वस्तुथितिको बारेमा विज्ञ छ, उनीहरुलाई छानिएको छ । समाजका बृद्ध व्यक्ति, शिक्षक, समाजसेवि, जो सँग प्रशस्त अनुभव छ उनीहरुको माध्यमबाट उक्त समुदायको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, आर्थिक अवस्था, सामाजिक-साँस्कृतिक अवस्था, रहनसहन, तथा चेपाडहरुको बदलिदो अवस्थाबारे ज्ञान हासिल गरिएको छ । जसमा सामाजिक कार्यकर्ता र स्थानीय शिक्षकमध्येबाट ४/४ जना छनोट गरिएको थियो । मुख्य व्यक्तिसँगको अन्तरवार्ताको माध्यमबाट चेपाडहरुको उत्पत्ति र तिनीहरुको जीवनसंस्कार, चाडपर्व र आर्थिक क्रियाकलापमा के कस्ता परिवर्तन आए भन्ने सम्बन्धमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो ।

३.६ तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा प्रस्तुतिकरण

यदि सूचनालाई अर्थपूर्ण बनाउने हो भने स्थलगत अध्ययनको क्रममा संकलित सूचनालाई विश्लेषण र व्याख्या गरिनुपर्दछ । यहाँ विश्लेषण भन्नाले तथ्याङ्कको वर्गीकरण, क्रमिकता र संक्षेपीकरण गर्नु हो । त्यसैले माथि उल्लेखित श्रोतहरुबाट प्राप्त तथ्याङ्क र सूचनालाई अन्तर्वार्ता र सामुहिक छलफलबाट समेत यकिन गरिसकेपछि तथ्याङ्कहरुको साधारण गणितीय माध्यमद्वारा विश्लेषण गरिएको छ ।

तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै तरिका प्रयोगमा ल्याइएको छ । संख्यात्मक तथ्याङ्कले चेपाङ समुदायको सामाजिक-आर्थिक वनौटको चित्रण गरेको छ । गुणात्मक तथ्याङ्क संकलनको लागि स्थलगत अध्ययनको क्रममा राखिएका फिल्ड डायरीइका विवरणहरुलाई वर्गिकरण गरी अति महत्वपूर्ण तथ्याङ्कहरु मात्र लिइ तिनीहरुको विच अन्तरसम्बन्ध अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

३.७ अध्ययनको सीमा

कुनै पनि अध्ययनको आफ्नै सीमा हुन्छ । यस अध्ययनमा पनि अनुसन्धानकर्तालाई निम्न सीमाहरु रहेका थिए ।

- । गोरखा, धादिङ्ग, चितवन र मकवानपुरमा छरिएर रहेका चेपाङ जातिहरु मध्ये मकवानपुर जिल्लाको मनहरी गा.वि.स. मा बस्ने चेपाङ जातिहरुको निश्चित समूहमा यो अध्ययन केन्द्रित छ । जसले सबै चेपाङहरुको प्रतिनिधित्व नगर्न सक्छ ।
- । यो अध्ययन निश्चित अवधि र सीमित आर्थिक स्रोत र साधनबाट गरिएको छ ।
- । यस अध्ययनमा चेपाङ जातिको सामाजिक-साँस्कृतिक र आर्थिक अवस्थाको सामान्य चित्रण गर्दै उनीहरुको सामाजिक-साँस्कृतिक र आर्थिक अवस्थामा आएको परिवर्तनमा केन्द्रित गरिएको छ ।
- । समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र तहको शोधपत्रको लागि गरिएको अध्ययन भएकोले पेशागत अनुसन्धानकर्ताको रूपमा ज्ञान, सिप र साधनको सीमितताले गर्दा अध्ययनको पूर्णतामा केही कमी देखिन सक्छ ।
- । अध्ययनकर्ता चेपाङ जाति नभएको कारण र भाषाको कठिनाइको कारण उनीहरुले गरेको सबै कुराहरु नबुझिने र आफूलाई उनीहरु विश्वास नगर्ने साथै NGOs/INGOs को काम गर्ने व्यक्ति भनेर बुझ्ने हुँदा तथ्याङ्क संकलनमा केही कठिनाइ उत्पन्न भएको थियो ।
- । माथिको बाधा अड्चनबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषणलाई नै यो अध्ययनको सीमा मान्दछु ।

अध्याय - चार

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

यस अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रको भौगोलिक अवस्था, हावापानी, बसोबास तथा चेपाडहरुको सामाजिक-साँस्कृतिक तथा आर्थिक परिचय दिइएको छ । अध्ययनको लागि छनोट गरिएको मनहरी गा.वि.स. मकवानपुर जिल्लाको पश्चिम भागमा रहेको छ भने हेटौँडा नगरपालिकाबाट २४ कि.मी.को दुरीमा छ । यस गा.वि.स.का वडा नं. ४, ६, ८ बाहेक अन्य वडाहरुमा चेपाडहरुको बसोबास बाक्लो रहेको छ । यस अध्यायमा चेपाडहरुको जनजीवन, भेषभुषा, जनसङ्ख्या बनोट, खानपान तथा चाडपर्वको बारेमा पनि संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ भौगोलिक अवस्था

मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र भित्र पर्ने मकवानपुर जिल्ला एक पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लाको उत्तर तर्फ ६६ कि.मी. लामो महाभारत श्रृङ्खला र दक्षिणतर्फ करीब ९२ कि.मी. लामो चुरे पर्वत अवस्थित छ । २४२६ वर्ग कि.मी. क्षेत्रमा फैलिएको यो जिल्लाले नेपाल अधिराज्यको कुल क्षेत्रफलको १.६५ प्रतिशत भू-भाग ओगटेको छ ।

मकवानपुर जिल्लाको ४३ गा.वि.स. हरु मध्ये मनहरी गा.वि.स. मध्य पहाडी गा.वि.स. हो । मनहरी खोलाको छेवैमा करिब ११,२१३ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको यस गा.वि.स.को भौगोलिक बनावट भिरालो जमिन तथा चट्टानेदार पहाडहरुबाट घेरिएको छ । भौगोलिक सिमानाको रूपमा पश्चिममा लोथर खोला (चितवन जिल्ला), पूर्वमा वसामाडी गा.वि.स., उत्तरमा राक्सिराङ्ग, सरिखेत र कांकडा गा.वि.स. सँग जोडिएको छ भने दक्षिणमा पर्सा वन्यजन्तु आरक्षण सम्म फैलिएको छ । समुन्द्र सतहबाट २१२ मी. उचाइ भएको यस गा.वि.स. अन्य गा.वि.स.हरुको तुलनामा कम उब्जाउशिल भू-बनोट र उच्च तापक्रम भएको गा.वि.स.को रूपमा चिचिन्छ (जि.वि.स. २०५८) ।

मनहरी प्राकृतिक विविधताले भरिएको गा.वि.स. हो । यहाँ दुई ठूला खोला मनहरी र लोथर साथै मनहरी जंगल र सुनाचुरी जंगल भएको कारण चेपाडहरुको लागि राम्रो वासस्थान पनि हो । यी जंगल तथा खोलाबाट चेपाडहरुले आफ्ना दैनिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्दै आएका छन् जसको कारण चेपाडहरुको बसोबास यस क्षेत्रमा बाक्लो रूपमा रहेको छ । अध्ययन क्षेत्रका चेपाडहरु खासगरी सुनाचुरी, मनहरी जंगल छेउछाउ रहेका छ तर हाल सरकारले निःशुल्क जग्गा वितरण गरेपश्चात् मनहरी बजार वरपरका गाउँहरु साथै देउकोट, बेलुवा, प्रतापपुर, फरिवाड चैनपुरमा यिनीहरुको वस्ती सरेको छ (जि.वि.स. २०६३)।

४.१.१ हावापानी

मकवानपुर जिल्लाको हावापानीमा विविधता पाइन्छ । दक्षिणतर्फ चुरे श्रृङ्खलाको आसपासमा उष्ण त्यसपछि क्रमशः उत्तरतर्फ समशीतोष्ण र शितोष्ण खालको हावापानी पाइन्छ भने मनहरी गा.वि.स.का हावापानीको स्वरूप भने समशीतोष्ण खालको रहेको छ । त्यस्तै तापक्रम गर्मियाममा अधिकतम ३६.३ डिग्री र जाडो याममा न्यूनतम ६.६ डिग्री सम्म हुन्छ (जि.वि.स., २०५८) । चेपाडहरु प्रायः गर्मीभन्दा पनि ओसिलो र जंगल आसपासका इलाकामा बस्न रुचाउने हुँदा मनहरी र सुनाचुरी जंगलको आसपास स-साना वस्ती बनाएर बसेको पाइन्छ । कतिपय ठाउँमा जंगल फडानी गरेर बसेका मनहरीका चेपाडहरुलाई सरकारले निःशुल्क जग्गा वितरण गरेपश्चात् मनहरी बजार र वरपरका गाउँहरुमा यिनीहरुको वस्ती सरेको छ ।

४.१.२ वनजंगल

मकवानपुर जिल्लाको कुल क्षेत्रफल ५९.१ प्रतिशत भू-भाग अर्थात् १,४४,५५८ हेक्टर वनजंगलले ओगटेको छ (जि.वि.स. २०५८) । त्यस्तै मनहरी गा.वि.स.मा भने कुल भूभागको ६६ प्रतिशत अर्थात् ७४०७ हेक्टर भूभाग वनजंगलले ढाकेको छ (जि.व.का., २०६३) । यसमा पनि ५३.४ प्रतिशत घना वन, ३.२ प्रतिशत घासे मैदान तथा १० प्रतिशत भांडी बुट्यान रहेको यस गा.वि.स.मा २ वटा उपभोक्ता समिति रहेको छ जसमा मनहरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति र देवकोट सिम्फानी

सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति रहेको छ भने बाँकी मनहरी तथा सुनाचुरी जंगलको रूपमा चिनिन्छ (जि.व.का., २०६३) । यी जंगलहरुबाट चेपाडहरुले कतिपय आफ्ना आवश्यकताहरु पूरा गर्ने गर्दछन् । चेपाडहरुले प्रयोग गर्ने विभिन्न जडिबुटि, खानेकुरा (कन्दमुल तथा फलफुल) सोही जंगलबाट नै प्राप्त गर्दछन् । खासगरी मनहरी तथा सुनाचुरी जंगल क्षेत्रमा प्रायःजसो पाइने बोटविरुवा तथा रुखहरुमा साल, सिसौ, सिमल, खयर, चिलाउने, वास, कटुवास वर, पिपल आदि जस्ता वृक्षहरु तल्लो भेगमा पाइन्छन् भने उत्तरी भेगमा सल्लो, ओखर, काफल, लालीगुराँसका रुखहरु पाइन्छन् । त्यसैगरी वनपैदावारमा नागबेली, कालो हलेदो, तेजपात, टिमुर, हरो, वरो, वयर तथा रुदिलो मुख्य हुन् ।

मनहरी गा.वि.स. मा बस्ने चेपाडहरु माथि उल्लेख दुई वन उपभोक्ता समितिका वन क्षेत्रहरुबाट आफ्ना अनेकौं आवश्यकता पूरा गर्ने गर्दछन् भने सुनाचुरी जंगलमा सैन्य इलाका भएको हुँदा धेरैजसो ठाउँहरुमा प्रवेश निषेध जसले गर्दा उनीहरुले त्यहाँबाट घाँस तथा सामान्य कन्दमुल मात्रै प्राप्त गर्दछन् भने मनहरी जंगलमा खुल्ला प्रवेश हुने भएकाले मनहरीका चेपाडहरु प्रायः मनहरी जंगलमा नै आश्रित छन् । उक्त जंगलबाट चेपाडहरु खाना पकाउनको लागि दाउरा, घर बनाउन काठ, खर त्यस्तै थुन्चे भकारी, डोको, डालो नाम्लो बनाउन र रोग निदानको लागि वनस्पति तथा जडिबुटी पनि प्राप्त गर्ने गर्दछन् ।

मनहरीका चेपाडहरु कन्दमुल (गिठ्ठा भ्याकुर, पिडालु, तरुल) फलफुल तथा तरकारीहरुमा च्याउ, कर्कला, सिस्नु आदि वस्तुहरु जंगलबाट ल्याएर आफ्नो गुजारा गर्दछन् । मनहरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति र देवकोट, सिम्फानी सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिमा आवद्ध भएका चेपाडहरुको लागि यी उपभोक्ता समितिबाट पनि विशेष छुट पाएका छन् । उनीहरुले यिनै जंगलबाट विभिन्न जडीबुटी जस्तै ऐसेलुको जरा पेटमा देखापर्ने गानु गोलाको लागि प्रयोग गर्दछन् भने ज्वरोको लागि काफलको बोक्रा, ऐसेलुको जरा, गुजरगानो, टिमुर आदिको उपयोग गर्दछन् । जस्तै पाखनवेद, अंशुरो रुघाखोकीको लागि, हरोवरो र काला सिन्की गर्भिलाई शितल पार्नको लागि, आइमाइहरको रक्तश्राव रोकने ठूलो औषधीको रूपमा पाखनवेद र कालो हलेदो

प्रयोग गर्दछन् । चेपाङहरूको अर्को प्रमुख तथा महत्वपूर्ण वनस्पतिको रूपमा चिउरीको बोटलाई लिन सकिन्छ जसले चेपाङ समुदायमा विशेष महत्व राख्दछ । घर अगाडि चिउरीको बोट लगाएमा मान, प्रतिष्ठा, इज्जत बढ्ने उनीहरूको धारणा रही आएको छ भने छोरीको बिहावारी हुँदा दाइजोको रूपमा चिउरीको वृक्ष दिने गरिन्छ । चिउरीको फललाई उनीहरू फलफुलको रूपमा प्रयोग गर्ने साथै चिउरीको दानाबाट घ्यू समेत बनाउने कुरा अध्ययनको क्रममा थाहा पाइयो ।

४.१.३ खोलानाला तथा पानी

मकवानपुर जिल्लामा नदीनाला तथा खोलाको दृष्टिकोणले बागमती नदी, पूर्वी मध्यभागबाट सुरु भइ दक्षिण तर्फ बग्ने वकैया नदी, जिल्लाको मध्यभागमा बग्ने राप्ती नदी, सामरी नदी, उत्तरपश्चिममा मनहरी नदी र पश्चिम सिमानाको रूपमा लोथर नदी र त्यस्तै ताल तर्फ कुलेखानी जलविद्युत आयोजना रहेको इन्द्र सरोवर ताल प्रमुख रहेका छन् । मनहरी गा.वि.स. मा भने मनहरी खोला र लोथर खोला प्रमुख पानीको स्रोत हुन् । जुन त्यस क्षेत्रका चेपाङहरूको लागि निकै महत्वपूर्ण रहेको छ । त्यसका अलावा मनहरी गा.वि.स. मा चैनपुर खानेपानी उपभोक्ता समिति र सेतीदेवी खानेपानी उपभोक्ता समिति रहेको छ जसले घरमा धारा व्यवस्था गरी पानी वितरण गर्दै आइरहेको छ भने स-साना कुवा, इनार, ढुङ्गेधारा पनि पानी प्रयोग गर्ने अर्को माध्यमको रूपमा मनहरी गा.वि.स.मा रहेको छ । मनहरीका चेपाङहरू पनि हाल धाराको पानी प्रयोग गर्न थालेका छन् भने मनहरी तथा लोथर खोलाबाट आफ्नो लागि माछा मार्ने तथा स-साना कुलो बनाइ सिंचाइ समेत गर्ने गरेका छन् । हाल केही चेपाङहरू जो व्यापार व्यवसायमा पनि संलग्न छन् उनीहरूले नदीको पानीलाई कटौती गरी बाँध बनाइ व्यवसायिक रूपमा माछा पालन समेत गरेका छन् जुन चेपाङहरूमा देखिएको परिवर्तनको एक उदाहरण हो ।

४.१.४ बसोबास

यहाँका चेपाङहरूको आफ्नै विशेष वस्ती वा टोल नभएता पनि विभिन्न वडामा स-साना वस्ती बनाएर बसेको पाइन्छ । प्रायः जंगल तथा खोलाको छेउछाउमा तथा अन्य समुदाय भन्दा भिन्न र अलग्गै वस्न मन पराउने यी चेपाङहरू हाल व्यापारिक गतिविधि बढेको, शैक्षिक स्तर बढेको तथा निःशुल्क जग्गा वितरण कार्यक्रमले गर्दा बजार, सडक तथा अन्य समुदायको छेउछाउ वस्न थालेको पाइन्छ । चेपाङहरूको अलावा मनहरी क्षेत्रमा ब्राह्मण, क्षेत्री, तामाङ्ग, नेवार, घर्तिहरूको पनि बसोबास रहेको पाइन्छ ।

चेपाङहरूको घरहरूलाई हेर्ने हो भने अधिकांश घरहरूको निर्माण एकै किसिमको हुने गर्दछ । ढुङ्गा माटोको गारो, काठका थाम र दलिन पनि काठकै र छानो टिन र खरको हुने गर्दछ तर वासका कप्टेरा तथा काठका चिरपट्टा पनि चेपाङहरू आफ्नो घर बनाउने गर्दछन् । मनहरी क्षेत्रका चेपाङहरूको घर पनि सोही किमिसबाट बनेको पाइयो तर, हाल उनीहरूको घर बनौटमा केही परिवर्तन भएको पाइन्छ । नमुना छनोटका लागि लिइएको ५० घरधुरी मध्येमा ४७ जनाको मात्र आफ्नो घर रहेको पाइयो । जसमध्ये ३ वटा पक्की, ९ वटा अर्धपक्की र ३५ वटा कच्ची रहेको पाइयो । जसमध्ये पक्की घर हुनेहरू मध्ये एक चेपाङले बजारमा घर बनाएर भाडामा समेत लगाउने गरेको पाइयो । अर्धपक्की भनिने घरहरूमा विभिन्न रङहरू लगाएर सिंगारेको चेपाङहरूको घरले परम्परागत चेपाङहरूको घरहरू भन्दा फरक दृष्य प्रस्तुत गर्दछ ।

अध्ययनकर्ताले घर बनाउन निर्मित सामग्रीको आधारमा घरको वर्गीकरण गरेको छ ।*

४.२ सामाजिक-साँस्कृतिक अवस्था

चेपाङहरूको आफ्नै विशेष र फरक किसिमको सामाजिक-साँस्कृतिक पहिचान रहेको छ । जसअनुसार उनीहरूको दैनिक जीवन, खानपान लगाइखवाइ, भेषभुषा,

* पक्की (रङ, सिमेन्ट, इट्टा), अर्धपक्की (ढुङ्गा, माटो तथा काठ), कच्ची (खर, कप्टेरा चिरपट्ट)

सामाजिक-साँस्कृतिक मूल्य मान्यताको छुट्टै विशेषता छ । आफ्नै छुट्टै सामाजिक-साँस्कृतिक महत्व बोकेका यी चेपाङहरूमा हालको अवस्थासम्म आइपुग्दा धेरै मूल र आंशिक परिवर्तनहरू भएका छन् । भाषा, मूल्यमान्यता र खानपानमा आंशिक परिवर्तन भएका छन् भने भेषभुषा र आर्थिक अवस्थामा ठूलै फड्को मारेको देखिन्छ । चेपाङहरूको केही परम्परागत मूल्य मान्यताले हालसम्म पनि जरो गाडेर बसेको देखिन्छ भने केही संस्कार, परम्परा तथा प्रथाहरू उन्मुलन हुने अवस्थामा छन् ।

४.२.१ जनसङ्ख्या

कुनै पनि समाजको संरचना त्यहाँ रहेका जनसङ्ख्या र जनसङ्ख्याको संरचनात्मक स्वरूप, उमेर, लिङ्ग, पारिवारिक बनोट आदिमा भर पर्दछ । त्यही जनसङ्ख्याको संरचनात्मक स्वरूप अनुसार त्यहाँको आर्थिक, राजनैतिक सामाजिक-साँस्कृतिक पक्षहरू प्रभावित हुन्छन् । २०५८ सालको जनगणना अनुसार मकवानपुर जिल्लामा १५,६५३ (२९.९६%) चेपाङहरू बसोबास गर्दछन् भने अध्ययन क्षेत्र मनहरी गा.वि.स. मा १०६९ जना चेपाङहरू बसोबास गर्दछन् । चेपाङहरूको पारिवारिक अवस्थालाई हेर्ने हो भने दुई प्रकारका पारिवारिक अवस्था थाहा पाउन सकिन्छ जुन एकल परिवार संयुक्त परिवार छन् । हाल चेपाङहरू संयुक्त भन्दा पनि एकल परिवारमा बस्न थालेका छन् । अध्ययन क्षेत्र मनहरीमा धेरै कम चेपाङहरू मात्र संयुक्त परिवारमा बसेको पाइयो । नमुनामा परेका ५० घरधुरी मध्ये ८४ प्रतिशत एकल परिवारमा बस्दछन् भने बाँकी १६ प्रतिशत मात्र संयुक्त परिवारमा बस्ने गरेको पाइयो । त्यस मध्ये ५२ प्रतिशत घरधुरीमा ४-६ जनाको परिवार, ६% घरधुरीमा १-३ जनाको परिवार ४२ प्रतिशत घरधुरीमा ७-९ जनाको परिवार रहेका छन् ।

मनहरी गा.वि.स. मा वडा अनुसार चेपाडहरुको स्थितिलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १

मनहरी गा.वि.स. मा रहेका चेपाडहरुको वडा अनुसार जनसङ्ख्या वितरण

वडा नं.	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	जम्मा
१	७४	१३.५५	६४	१२.२३	१३८
२	१६९	३०.९५	१५४	२९.४४	३२३
३	१९९	३६.४४	२०५	३९.१९	४०४
४	०	०	०	०	०
५	२४	४.३९	१८	३.४४	४३
६	१	०.१८	०	०	१
७	४८	८.७९	४८	९.१७	९६
८	१	०.१८	१	०.१९	२
९	३३	६.०४	२९	५.५४	६२
जम्मा	५४६	१००	५२३	१००	१०६९

स्रोत : जि.वि.स., २०५८ ।

उपरोक्त तालिकाबाट मनहरी गा.वि.स.को जनसङ्ख्या वितरणलाई देख्न सकिन्छ । खासगरी वडा नं. १, २, ३ मा जनसङ्ख्याको वितरण बढी देखिन्छ । यसको मुख्य कारण यी ३ वटै वडाहरु मनहरी बजारबाट नजिक र छेउछाउमा पर्दछन् जसले गर्दा व्यापारिक तथा अन्य विभिन्न सुविधाको कारण यस वडामा चेपाडहरुको वस्ती बाक्लो रहेको छ । त्यस्तै गरी ४, ५ र ८ मा जनसङ्ख्या कम हुनुको पछाडि उक्त क्षेत्रमा अन्य जातिको बाहुल्यता रहेको तथा चेपाडहरुको लागि उपयुक्त वातावरण नभएको हुँदा त्यस ठाउँमा चेपाडहरुको वस्ती नगन्य रहेको छ भने बाँकीका वडाहरुमा (५, ७ र ९) सरकारले जग्गा वितरण गरे पश्चात् वस्ती बसेको कुरा चेपाडहरुले

बताए । मनहरी गा.वि.स. मा रहेका १०६९ जना चेपाङहरुमा पनि उमेर र लिङ्ग अनुसार जनसङ्ख्याको वितरणलाई तलको तालिकामा हेर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. २

मनहरी गा.वि.स. मा रहेका चेपाङहरुको उमेर र लिङ्ग अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण

उमेर समूह	पुरुष		महिला		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
०-४	७५	१३.७३	६५	१२.४२	१४०	१३.०९
५-९	९०	१६.४८	७४	१४.१४	१६४	१५.३४
१०-१४	७८	१४.२८	६८	१३	१४६	१३.६५
१५-१९	५८	१०.७२	५८	११.०८	११६	१०.८५
२०-२४	४४	८.०५	४८	९.१७	९२	८.६०
२५-२९	४५	८.१७	४८	९.१७	९३	८.६९
३०-३४	३९	७.१४	३९	७.४५	७८	७.२९
३५-३९	३८	६.४१	३८	७.२६	७६	६.८२
४०-४४	२५	४.५७	२३	४.३९	४८	४.४९
४५-४९	२१	३.८३	२७	५.१६	४८	४.४९
५०-५४	२०	३.६५	१४	२.६७	३४	३.१८
५५-५९	१०	१.८०	१३	२.४८	३३	२.१५
६०-६४	४	०.६९	५	०.९५	९	०.८४
६५+	२	०.३२	३	०.५७	५	०.४६
जम्मा	५४६	१००	५२३	१००	१०६९	१००

स्रोत : जि.वि.स., २०५८ ।

यसरी माथिको तालिकामा मनहरी गा.वि.स.मा रहेका १४७ घरपरिवारका १०६९ चेपाङहरु मध्ये पुरुष चेपाङ प्रतिशत ५१.१७ प्रतिशत र महिला चेपाङहरु ४८.९३ प्रतिशत देखिन्छ । महिलाहरुको भन्दा पुरुषको जनसङ्ख्या बढी भएको यस गा.वि.स.मा खानपान तथा स्वास्थ्य स्थिति महिलाको कमजोर हुने हुँदा चाँडै मृत्यु हुने तथा छोरालाई विशेष महत्व दिने कारण प्रमुख रहेका छन् । माथिको तालिकामा ०-४

उमेर समूहका जनसङ्ख्या १३.०९ प्रतिशत रहेको छ, जसबाट हालसम्म पनि चेपाङहरुमा परिवार नियोजन सम्बन्धी ज्ञान कमी भएको पुष्टि गर्दछ, भने ६०+ उमेर समूहमा एकदमै न्यून जनसङ्ख्या प्रतिशत भएका कारण स्वास्थ्यको कमजोर स्थितिलाई वर्णन गर्दछ ।

अध्ययनको लागि छानिएको मनहरी (वडा नं. ३) र मनहरी (वडा नं. २) का ५० घरपरिवारमा रहेका २८४ सदस्यहरुको पनि उमेर र लिंगको आधारमा जनसङ्ख्या वितरणलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ३

अध्ययन छनोटमा परेका चेपाङ जनसङ्ख्याको उमेर र लिंग अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण

उमेर समूह	पुरुष		महिला		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
०-४	१५	९.८६	६	४.५१	२१	७.४१
५-९	९	५.९२	१३	९.८४	२२	७.१०
१०-१४	२२	१४.४७	१६	१२.११	३८	१३.४०
१५-१९	१२	७.९१	१४	१०.९३	२६	९.२१
२०-२४	१७	११.२४	१६	२१.१४	३३	११.६२
२५-२९	११	७.२३	१३	९.८१	२४	८.५१
३०-३४	१५	९.८६	१३	९.८१	२८	९.९२
३५-३९	१९	१२.५०	११	८.३४	३०	१०.५६
४०-४४	१०	६.६१	९	६.८४	१९	६.७२
४५-४९	१०	६.६१	११	८.३३	२१	७.४१
५०-५४	५	३.३०	४	३.०	९	३.२१
५५-५९	५	३.३०	३	२.०	८	२.८१
६०+	२	१.३१	३	२.०	५	१.७६
जम्मा	१५२	१००	१३२	१००	२८४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

यसरी अध्ययनको लागि छनोट भएका २८४ चेपाङहरूमध्ये पुरुष ५३.५३ प्रतिशत छन् भने महिला ४६.४७ प्रतिशत रहेका छन् । जहाँ गा.वि.स. को सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको तुलनामा अध्ययन क्षेत्रमा जन्मदर कम रहेको पाइयो जसबाट अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरू परिवार नियोजनको साधनतर्फ केही सकारात्मक भएको पुष्टि हुन्छ । त्यसैगरी आश्रित जनसङ्ख्या ६०+ माथि पनि अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूको प्रतिशत गा.वि.स.को भन्दा केही बढी रहेको छ । तर अध्ययन क्षेत्रमा पनि महिलाहरूको सङ्ख्या कम हुनुले चेपाङ समुदायमा पुरुषको महत्व र पुरुष प्रधान समाजको भङ्गको दिएको पाइन्छ ।

४.२.२ भाषा

चेपाङहरूको भाषा तिब्बती वर्ण समूहको एक भाषा हो । हुन त भए जति सबै चेपाङहरूले बोल्ने भाषा एकै हो तर भौगोलिक सिमा र अन्य कारणहरूले गर्दा भाषामा केही फरक भाषिकाको विकास भएको देखिन्छ (काउले, १९८२) । पूर्वीय भाषिका मकवानपुर क्षेत्रमा, पश्चिमी भाषिका चितवनको उत्तर पश्चिम तथा धादिङ्ग क्षेत्रमा बोलिन्छ (राई, २०६७) । मनहरी क्षेत्रका चेपाङहरूले चेपाङ भाषा बोल्दा आधा जसो नेपाली शब्द मिसाएर बोल्ने गर्दछन् भने नयाँ पुस्ताले प्रायः नेपाली भाषाको नै प्रयोग गर्दछन् । स्थलगत अध्ययनको क्रममा छानिएका ५० घरपरिवार मध्ये १४ प्रतिशतले नेपाली भाषा बोल्ने गरेको पाइयो भने ६४ प्रतिशतले चेपाङ भाषा बोल्ने गरेको पाइयो जहाँ नेपाली र चेपाङ दुवै भाषा बोल्ने २२ प्रतिशत रहेको पाइयो । साना बच्चाहरू बढी नेपाली भाषा नै बोल्ने गरेको पाइयो । जन्मेदेखि अन्य जातिको सम्पर्कमा आएका कारण मनहरीका केही युवा चेपाङहरू चेपाङ भाषा नै बोल्न जान्दैनन् ।

४.२.३ भेषभुषा

चेपाङहरूको आफ्नो भेषभुषा भन्नाले लोग्ने मानिसको भोटो, कछाड र फेटा हो भने महिलाहरूको गुन्युचोली र फरिया हो । तर पनि धेरैजसो चेपाङहरू यी पोषाकहरू कमै लगाउने गर्दछन् । वयस्कहरू आड ढाक्न मात्र लुगा लगाएका देखिन्छन् भने बालबालिकाहरू प्रायः नाङ्गो देखिन्छन् । गहनाहरूको रूपमा फलामका मुद्रा तथा

वाला लगाउँदछन् । मनहरी गा.वि.स. का चेपाङहरूको कुरा गर्दा परम्परागत पोशाक केवल बृद्धबृद्धाले मात्र लगाउने गरेको देखियो । अहिलेको नयाँ पुस्ताको युवायुवतीहरू कुर्या सुरुवाल तथा जिन्स पाइन्ट लगाउन थालेका छन् । चेपाङ समुदायका मानिसहरू बाहिरी समाजसँग घुलमिल हुने साथै व्यापारको लागि हेटौडा, नाराईणगढ, भण्डारा सम्म पुग्ने हुँदा देखासिखी गरेर भए पनि विस्तारी परम्परागत भेषभुषालाई त्याग्दै नयाँ फेसन र आधुनिक भेषभुषातर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ ।

४.२.४ खानपान

चेपाङहरूको परम्परागत खानपान भनेको कन्दमुल संकलन फलफूल, माछा तथा शिकार गरी ल्याएको जंगली जनावरहरू नै हुन् । कयौं वर्षदेखि जंगलमा नै आश्रित यी जातिहरू बजारमा गइ किनमेल गर्ने तथा आफैले खनजोत गरी अन्न उब्जाइ खाने प्रक्रिया केही दशक अगाडि सम्म नगन्य रूपमा थियो । तर हाल मनहरीका चेपाङहरूमा त्यो प्रक्रियामा केही परिवर्तन आएको पाइन्छ । हुन त हाल पनि मनहरीका चेपाङहरू कन्दमुल तथा शिकार गर्ने तथा माछा मारेर नै आफ्नो जीविका चलाउँदछन् । त्यसको अलावा प्रायः चेपाङहरू कृषि, खेतीपाती तथा खाद्यान्न उब्जाउने कार्य पनि गर्दछन् । यसरी उब्जाउने खाद्यान्नमा विशेषगरी धान, मकै, गहुँ, कोदो आदि प्रमुख रहेका छन् । त्यस्तै कोही कोहीले तरकारी खेती गर्न थालेको पाइन्छ जसमा काउली, वन्दा, सिमी, मुला, गोलभेडा, लौका, फर्सि आदि रहेका छन् । यसरी खेतीपातीमा लागे पनि यी चेपाङहरू मौका मिलेको खण्डमा र उपलब्ध भएसम्म जंगलमा गइ कन्दमुल (गिठ्ठा, भ्याकुर, पिंडालु, सखरखण्डा) फलफूल तथा तरकारी (करेला, च्याउ, सिस्नु) पनि ल्याउँदछन् । यसबाट उनीहरूको जीविका चल्दछ भने उब्जाऊ अन्नबाट घरैमा पनि जाँड, रक्सी, छ्याङ्ग बनाइ खाने गर्दछन् । तर हाल केही चेपाङहरू क्रिश्चियन धर्म मान्ने हुँदा जाँड खाने गर्दैनन् । विशेष गरी भोजभतेर, विवाह तथा पुजामा रक्सीको विशेष महत्व रहन्छ । हाल केही चेपाङहरू जो आर्थिक रूपमा केही सफल छन् बजार गइ खाद्यान्न (चाउचाउ, वियर, चुरोट, दाल चामल, नुन/मसला) किन्ने गरेको पनि पाइन्छ ।

४.२.५ चाडपर्व

चेपाडहरुको छुट्टै विशेष संस्कृतिको साथसाथै उनीहरु केही भिन्न चाडपर्व पनि मनाउने गर्दछन् । जसमा “न्वागी” मुख्य चाड हो । त्यसैगरी आइतबारे, माघे संक्रान्ति, चैते दशैं, साउने संक्रान्ति साथै दशैं तिहार पनि मनाउने गर्दछन् । चेपाडहरुको मुख्य देवताको रूपमा “आइतबारे” देवता लगायत बुद्ध, शिव, गणेश आदि रहेका छन् । त्यस्तैगरी चेपाडहरु परम्पराबाट नै प्रकृतिसँग लगाव हुने हुँदा उनीहरु प्रकृति पुजक (Animist) को रूपमा पनि चिनिन्छन् । खासगरी चाडपर्वमा जाड, रक्सी, मासु खाने र नाचगान गर्ने गर्दछन् । हाल चाडपर्व तथा पुजाआजामा पहिलेको भन्दा बढी खर्च हुने गरेको कुरा उनीहरु बताउँछन् । मनहरी क्षेत्रका कोही कोही चेपाडहरु हाल इसाई धर्मप्रति आकर्षित भएका छन् । अध्ययनको लागि छानिएका ५० घरपरिवार मध्ये ११ घर परिवार अर्थात् २२ प्रतिशत चेपाडहरु इसाई धर्म मान्ने गरेको पाइयो । चेपाडको पहिचान रितिरिवाज तथा धार्मिक संस्कारको आधारमा उभिएको छ भने इसाई धर्म मान्ने चेपाडहरुले आफ्नो सम्पूर्ण संस्कारहरु इसाई पद्धतिबाट पादरीद्वारा गर्ने भएकोले लोकसंस्कृतिमा ह्रास भएको गाउँ-गाउँ, टोल-टोलमा दुई समूहविच द्वन्द्व र वाक्युद्ध समेत भएको अवस्था छ ।

४.३ शैक्षिक अवस्था

शिक्षा मानव जिवनको एक महत्वपूर्ण अंग हो । शिक्षा विना कुनै पनि समाजको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक एवम् सांस्कृतिक विकास हुन सम्भव हुँदैन । शिक्षाकै माध्यमबाट मानिसले आफ्नो बुद्धि, विवेक, सोचाइ तथा जीवन स्तरमा परिवर्तन ल्याई आफ्नो क्षमताको अभिवृद्धि गर्न सक्दछ । कुनै पनि मुलुकको चौतर्फी विकास तथा सक्षम, उत्पादनशील, अनुशासित तथा समाजप्रति दायित्व र जिम्मेवारी नागरिक उत्पादन गर्न शिक्षाको नै मुख्य भूमिका रहन्छ । मनहरी गा.वि.स.मा चेपाडहरुको शैक्षिक स्तरलाई हेर्ने हो भने खासै सन्तोषप्रद पाइँदैन । जि.वि.स. २०५९ का अनुसार मकवानपुरमा जम्मा २० प्रतिशत चेपाडहरु साक्षर रहेको कुरा उल्लेख छ । मनहरी र चैनपुरका चेपाड विद्यार्थीहरु जो विद्यालय जाने उमेरका छन् ।

उनीहरु अध्ययन गर्ने विद्यालयमा चेपाङ विद्यार्थीको उपस्थितिलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ४

अध्ययन क्षेत्र वरिपरीका चेपाङहरुको भर्ना सङ्ख्या

क्र.सं.	विद्यालयको नाम	छात्र	छात्रा	जम्मा
१	राष्ट्रिय प्रा.वि.	१६	९	२५
२	महेन्द्र किरण मा.वि.	२४	८	३२
३	राष्ट्रिय रोटरी मा.वि.	२७	१५	४२
४	ऋशेश्वर मा.वि.	१७	९	२६
	जम्मा	८४	४१	१२५

स्रोत : जिल्ला शिक्षा कार्यालय, २०६३ ।

माथिको तालिकामा हेर्दा चेपाङहरु अबै पनि कति पछाडि छन् भन्ने कुरा छर्लङ्ग हुन्छ । जहाँ भर्ना भएका १२५ चेपाङ विद्यार्थीहरु मध्ये छात्र ६७.२ प्रतिशत र छात्रा ३२.८ प्रतिशत मात्र रहेका छन् जसबाट महिला र पुरुषमा हुने गरेको भेदभाव प्रष्ट देख्न सकिन्छ । चेपाङहरुको परम्परागत समाजमा छोरीलाई पढाउनु हुँदैन भन्ने मानसिकता परिवर्तन भइनसकेको कारण महिला सहभागिता कम भएको हो । त्यस्तै मकवानपुर जिल्ला विकास समितिको २०६४ को बुलेटिन अनुसार जिल्लाभित्र एस.एल.सी. पास गर्ने चेपाङ १९ जना भएबाट नै चेपाङहरुको शैक्षिकस्तर प्रष्ट हुन्छ ।

मनहरी गा.वि.स. मा चेपाङहरुको चेतनामा कमी आउनु, शिक्षाको महत्व बुझ्न नसक्नु, गरिबी तथा अन्य विभिन्न आर्थिक तथा सामाजिक-साँस्कृतिक कारणका कारण शैक्षिक स्तर न्यून भएको हो तर यति हुँदा हुँदै पनि विस्तारै चेपाङ समुदायमा शिक्षाप्रतिको आकर्षण बढ्दै गएको भन्ने पाइन्छ । अध्ययन गरिएका ५० घरपरिवारको शैक्षिक स्थितिबाट तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५

अध्ययन गरिएको जनसङ्ख्यामा चेपाङहरुको शैक्षिक अवस्था

विवरण	पुरुष		महिला		जम्मा	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
निरक्षर*	६५	४२.७६	९२	७०.४५	१५७	५५.२८
साक्षर*	२७	१७.७६	८	६.०६	३५	१२.३२
निम्नमाध्यमिक*	३०	१९.७३	१८	१३.६३	४८	१६.६०
माध्यमिक	२१	१३.८१	११	८.३३	३२	११.२६
एस.एल.सी.	६	३.९४	२	१.५१	८	२.८१
+२	२	१.३१	१	०.७५	३	१.०५
स्नातक भन्दा माथि	१	०.६५	-	-	१	०.३५
जम्मा	१५२	१००	१३२	१००	२८४	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

माथिको तालिकामा मनहरी क्षेत्रका चेपाङहरुमा शिक्षाप्रति बढ्दो चाहना देखिए तापनि त्यो प्रयाप्त भने छैन । हुनत आजभन्दा १० वर्ष अगाडिको स्थिति भन्दा यो स्थिति सुधारिएको भएता पनि अझै चेपाङ समुदायको शैक्षिक स्तर न्यून नै छ । अझ पनि महिला र पुरुषमा गरिने भेदभावले केही हदसम्म डेरा जमाएको देखिन्छ । अध्ययन गरिएका २८४ मध्ये ५५.२८ प्रतिशत निरक्षर छन् जसबाट चेपाङहरुको कमजोर शैक्षिक स्थितिको तस्वीर प्रस्तुत गर्दछ । तर पनि स्नातक तहसम्म एकजना मात्र भए पनि चेपाङ व्यक्तिले पढेकोबाट केही हदसम्म यसलाई परिवर्तनको संकेत मान्न सकिन्छ । हाल मनहरी क्षेत्रमा विभिन्न कार्यक्रम जस्तै प्रजा विकास कार्यक्रम, निःशुल्क छात्रवृद्धि, पाठ्यपुस्तक वितरण, पोषाक वितरण, विद्यार्थी पढाए वापत विभिन्न NGOs/INGOs ले घरमा तेल, चामल तथा विद्यार्थीलाई खाजा दिने कार्यक्रम सञ्चालन भए पश्चात् चेपाङहरुमा भर्ना वृद्धि भएको छ तर भर्ना गरेर

* नोट : साक्षर - सामान्य लेखपढ गर्न जान्ने, निम्न माध्यमिक - कक्षा ८ भन्दा तल, माध्यमिक - कक्षा १० सम्म ।

बिचैमा विद्यालय छोड्नेको सङ्ख्या पनि कम भने हुन सकेको छैन । स्थलगत अध्ययनको क्रममा सबै घरपरिवारका व्यक्तिहरूले शिक्षा आवश्यक भएको तर पैसा कमाउनु पर्ने बाध्यता अझ महिलाहरूमा घरको काम गर्नुपर्ने, बच्चा हेर्नुपर्ने, चुलोचौको गर्नुपर्ने बाध्यताका कारण भना दर न्यून रहेको छ । यसको अलावा केही चेपाङ युवाहरू C.M.A. (Community Medical Assistant) तथा कृषि सम्बन्धी J.T.A. (Junior Technician of Agriculture) पढेर मनहरीमा नै राम्रो आम्दानी पनि गरिरहेका छन् । त्यस्तै महिलाहरू पनि शिक्षिका भएर काम गरिरहेका छन् । समग्रमा १०-१५ वर्ष भन्दा अगाडिको स्थितिमा केही सुधार भए पनि चेपाङहरूको शैक्षिक स्तर अझै प्रयाप्त भने छैन ।

४.४ आर्थिक अवस्था

कुनै पनि समाजमा बस्ने व्यक्ति समूह वा वर्गको आर्थिक स्वरूप बुझ्नको लागि त्यस समाजमा कायम रहेको उत्पादन, उपभोग, विनिमय वितरणको समग्र पक्षलाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ । जीवनयापनको क्रममा गरिने वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, उपभोग, विनिमय, वितरण साथै सम्पत्ति माथिको स्वामित्वले त्यस समाजको स्वरूप निर्धारण तथा परिवर्तनको प्रक्रियालाई समेत असर गर्ने गर्दछ । त्यसैले समाज र अर्थतन्त्र विचको अन्तरसम्बन्धको अध्ययन अति आवश्यक हुन्छ ।

मनहरी गा.वि.स.का चेपाङहरू आर्थिक दृष्टिकोणबाट हाल पनि कमजोर अवस्थामा छन् । हाल पनि मनहरीमा चेपाङहरू सीमित भूमिहरूमा ज्यादै परम्परागत खेती गर्दछन् । जसको उत्पादकत्व न्यून छ । कृषि क्षेत्रमा न्यून ज्यालामा मजदुरी गर्दछन् यसका अलावा सहायक पेशाको रूपमा थोरबहुत माहुरी पालन, काठको कामहरू गर्ने, माछा मार्ने गर्दछन् भने प्रायः चेपाङहरू कृषिमा नै आश्रित छन् । तर सिंचाइको अभाव, आधुनिक बाली प्रविधि मल, बीउ औजारको अभावले कृषिबाट प्रयाप्त उत्पादन पाउन सकेका छैनन् । अध्ययन क्षेत्र मनहरी र चैनपुरका चेपाङ समुदायहरूमा भने विगत केही दशक यता उनीहरूले अपनाउने पेशामा विभिन्न परिवर्तनहरू ल्याउँदै आएको पाइन्छ जहाँ परम्परागत पोषाकहरूलाई पनि आधुनिक तरिकाबाट गर्दै आएका

छन् भने अन्य राम्रो आमदानी हुने पेशाहरुलाई वैकल्पिक पेशाको रूपमा पनि गर्दै आएका छन् भने केही चेपाडहरुले मुख्य पेशाको रूपमा अंगाल्दै आएका छन् ।

अध्ययन गरिएका ५० घरपरिवारमा अपनाउने पेशाको आधारमा जनसङ्ख्याको वितरणलाई तलको तालिकामा हेर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ६

पेशाको आधारमा अध्ययन जनसङ्ख्याको वितरण

पेशा	सङ्ख्या	प्रतिशत
कृषि	२०	४०
पशुपालन	४	८
खाद्य संकलन	१०	२०
ज्याला मजदुरी	५	१०
व्यापार	४	८
माछा मार्ने	२	४
सेवा नोकरी	५	१०
जम्मा	५०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

माथिको तालिकालाई हेर्ने हो भने चेपाडहरु हाल आफ्नो परम्परागत पेशाको अलावा अन्य वैकल्पिक पेशा तर्फ पनि उन्मुख भएको पाइन्छ । मनहरी क्षेत्रका चेपाडहरुका बढ्दो शैक्षिक स्तर, सचेतना तथा अन्य विभिन्न पक्षहरुको विकास जस्तै बजार विस्तार, सडक निर्माण, औद्योगिक कलकारखानाको निर्माणले गर्दा हाल उनीहरु परम्परागत पेशा भन्दा अन्य आर्थिक लाभ हुने पेशा तर्फ उन्मुख छन् । मनहरीका चेपाडको लागि बिल्कुलै नयां पेशाको रूपमा व्यापार तथा सेवा/नोकरी (सरकारी निजी) तर्फ बढ्दो सम्लग्नताले चेपाडहरुको जिवनयापनमा नयां नयां पेशाको प्रवेशलाई प्रष्ट पार्दछ साथै उनीहरुको पेशा परिवर्तन सँगै

भइरहेका सामाजिक-साँस्कृतिक परिवर्तन तथा बढ्दो जिवनस्तरको दृष्टान्त प्रस्तुत गर्दछ ।

अध्ययन गरिएका ५० घरधुरी मध्ये आफ्नो जमिन हुने घरपरिवार ६६% मात्र थिए भने सरकारी जग्गा हस्तक्षेप गरी बस्ने २८% रहेका छन् र बाँकी ६ प्रतिशतको जग्गा जमिन छैन । त्यस्तै गरी अध्ययन घरधुरीको वार्षिक आम्दानी र खर्च विवरणलाई पनि तलको तालिकाबाट बुझ्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ७

अध्ययन घरधुरीको वार्षिक आम्दानी/खर्च विवरण

विवरण	आम्दानी		खर्च	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
५००० भन्दा कम	३	६	३	६
५-१००००	३	६	५	१०
१००००-२००००	७	१४	२१	४२
२००००-५००००	११	२२	१४	२८
५००००-१०००००	२२	४४	५	१०
१०००००+	७	१४	२	४
जम्मा	५०	१००	५०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

माथिको तालिकालाई हेर्दा हाल चेपाडहरुमा आम्दानीसँग खर्चको अनुपात पनि बढ्दो देखिन्छ । जसको पछाडि आम्दानीको नयाँ नयाँ स्रोतको खोजी, व्यापार तथा व्यवसायमा सम्लग्नता हो भने नयाँनयाँ फेसनको प्रभाव, देखासिकी तथा आधुनिकिकरणले गर्दा खर्चमा पनि बृद्धि गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो देखिन्छ । पहिले जंगलको सामान तथा खाद्यवस्तुमा भरपर्ने चेपाडहरु हाल विभिन्न पेशा अँगाल्न थालेपछि आम्दानीमा बृद्धि भएको छ । फलस्वरुप बजार गइ किनमेल गर्ने प्रवृत्ति बढेकाले खर्चमा पनि बृद्धि भएको छ ।

४.४.१ भू-स्वामित्व र उत्पादन

भू-स्वामित्वको प्रकृति र स्वरूपले आर्थिक अवस्थाको चित्रण गर्दछ त्यतिमात्र नभइ भू-स्वामित्वसँग उत्पादन पनि सँगै जोडिएर आउँदछ । जो सँग प्रशस्त जग्गा जमिन छ र राम्रो उत्पादन हुन्छ भने त्यो आर्थिक दृष्टिले सक्षम मानिन्छ । तर अध्ययन क्षेत्रको जग्गा बलौटे माटो, ढुङ्गा र पखेरा भएको कारण एकातिर खेतीयोग्य जमिनको अभाव छ भने अर्को तिर उत्पादन पनि अत्यन्तै न्यून छ । यहाँको जमिनलाई खेत, बारी र खोरीया गरी ३ भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । जहाँ खेत (सिंचाइ हुने खेतीयोग्य जमिन), वारी (सिंचाइ नहुने जमिन) र खोरीया (पाखो जमिन) ।

मनहरीका चेपाडहरुले उपभोग गरेको आफ्नो जग्गा यति नै भनेर किटान गरी बताउन सकेनन् । कतिपाथी वा माना बिऊ, लाग्ने, कति हल गोरु लाग्ने भन्ने आधारमा जग्गाको स्वामित्व बताउँदछन् । यसले गर्दा वास्तविक जग्गाको क्षेत्र दिन सक्दैन किनभने माटोको किसिम, वर्षा, समय, गोरुको क्षमता र जोत्ने मानिसको सिपमा यी कुराहरु निर्भर रहन्छ । तर पनि प्रश्नावली, समूह छलफल र प्रमुख व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ताबाट जग्गाको किसिम र क्षेत्रफल यकिन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

तालिका नं. ८
अध्ययन गरिएको परिवारको स्वामित्वको स्थिति

भू-स्वामित्वको आकार (कठामा)	खेत हुने घर		पाखो वारी हुने घर	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
भूमिहिन	१३	२६	३	६
१-५	३३	६६	३६	७२
६-१०	३	६	८	१६
११-१५	०	०	२	४
१६+	१	२	१	२
जम्मा	५०	१००	५०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

माथिको तालिकामा हेर्दा चेपाङहरुसँग हाल पनि भू-स्वामित्वको स्थिति निकै न्यून रहेको छ । त्यसमाथि बलौटे तथा चट्टानदार माटो भएका कारण उत्पादनमा निकै ह्रास हुने गरेको पाइन्छ । प्रायः चेपाङहरु हाल पनि परम्परागत औजारको प्रयोग गर्दछन् साथै उन्नत, बिउ तथा रासायनिक मल आदिको अभावबाट उत्पादनमा कमी आइरहेको छ । तलको तालिकामा यी कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

तालिका नं. ९

अध्ययन परिवारको उत्पादन परिणाम

उत्पादन (मुरीमा)	सङ्ख्या	प्रतिशत
१ मुरी भन्दा कम	९	१९.१४
१-५	२१	४४.६८
६-१०	१२	२५.५३
११-१५	२	४.२५
१६-२०	२	४.२५
२० भन्दा माथि	१	२.१२
जम्मा	४७	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

मनहरी गा.वि.स. को चेपाङहरुको उत्पादन परिणाम हेर्दा हाल पनि खान पुग्ने गरी उत्पादन भएको पाइँदैन जसको कारण कम उत्पादनशील जग्गा, सिंचाइको अभाव, आधुनिक खेती सम्बन्धी ज्ञानको अभाव साथै परम्परागत खेती प्रणाली हो । चेपाङहरु वर्षमा २ बाली खेती गर्दछन् एकपल्ट फाल्गुनतिर र अर्को पटक श्रावण महिनातिर खेती लगाउँदछन् जसलाई उनीहरु हिउँदेबाली र वर्षेबाली भन्दछन् । उनीहरुले लगाउने प्रमुख बालीहरुमा मकै, घैया, जुनेलो, कोदो, जौ र गहुँ हुन भने यसको अलावा तोरी र फापर छर्ने गर्दछन् र पाखोमा फल्ने मास, भटमास, गहत, मस्याङ्ग, अदुवा, खुर्सानी पनि लगाउँदछन् । यहाँ खेती गर्ने जग्गा जति भए पनि भीर पाखापखेरा भएकाले जग्गा रसिलो र मल अडिनेसम्म नहुँदा खेतीको उत्पादन निकै कम भएको पाइन्छ । उब्जाउ कम हुने हुँदा आफ्नो खेतीबाट केही महिनालाई मात्र

परिवारमा खान पुग्दछ । आफ्नो अन्नबाट वर्षभरीको उपभोगको समयावधि तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १०

उत्पादित अन्न र उपभोगको समयावधि

क्र.सं.	खान पुग्ने विवरण	परिवार सङ्ख्या	प्रतिशत
१	३ महिनाभन्दा कम	१२	२५.५३
२	३-६ महिना सम्म	१५	३१.९१
३	६-१२ महिना सम्म	९	१९.१४
४	९-१२ महिना	८	१७.०२
५	१२+	३	६.३८
	जम्मा	४७	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

उक्त तालिका अनुसार आफ्नो उत्पादनबाट हाल पनि २५.५३ प्रतिशत चेपाङ परिवारलाई ३ महिनाभन्दा पनि कम समयसम्म खाना खान पुग्दछ । कृषिमाथि अत्याधिक जनभार रहनु, निजी जग्गा नहुनु, भएको जग्गामा उत्पादित अन्न पनि जंगली जनावरबाट बचाउन नसक्नुबाट कृषि माथिको निर्भरतामाथि प्रश्न चिन्ह उठेको छ तर हाल विस्तारै बढ्दो आधुनिक खेती प्रणाली र उन्नत जातको बिउ बिजन तथा रासायनिक मलको प्रयोगले गर्दा त्यस स्थितिमा केही सुधार भने पक्कै आएको छ ।

अध्याय - पाँच

चेपाडहरुको परम्परागत जिविकोपार्जन तरिकाहरु

यस अध्यायमा चेपाडहरुको परम्परागत जिविकोपार्जन तौर तरिकाहरु साथै उनीहरुको जीवनयापनमा सहयोग गर्ने रणनीतिको बारेमा चर्चा गरिएको छ । चेपाडहरुको परम्परागत जीवनशैली जंगलमा आश्रित तथा खोलानालामा भरपर्ने खालको छ । उनीहरु प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्ने र त्यसमा आफ्नो जिवन गुजारा गर्ने गर्दछन् । परम्परादेखि नै चेपाडहरुको विशेषता तथा रहनसहन र तौरतरिका भिन्न किसिमले रही आएको छ । विशेषगरी जंगल तथा खोला छेउ-छाउ बस्न रुचाउने यी समुदायको आफ्नै जीवनयापनको शैली रही आएको छ । आफ्ना पूर्वजदेखि नै विभिन्न कला सिप सिकेका यी चेपाडहरु उक्त सिप, कलाको सहायताले आफूलाई आजसम्म बचाइ राख्न सफल भएका छन् । तल विभिन्न शिर्षकमा आधारित रहेर यिनीहरुको परम्परागत जीवनशैली र जिविकोपार्जनको तौरतरिकालाई बुझ्ने कोशिस गरिएको छ ।

५.१ परम्परागत पेशा

आजभन्दा केही दशक अगाडिसम्म उनीहरु आफूलाई वातावरणमा समायोजन गर्न र आफ्नो जिवन गुजारा गर्न आफ्नै मौलिक पेशाको उपयोग गर्दथे भने हाल पनि कतिपय मनहरीका चेपाडहरु सोही तरिकाबाट आफ्नो जीवनचर्या गरिरहेका छन् । जसबाट उनीहरु अन्य समुदाय तथा शहरबजारबाट टाढा रहेर पनि सजिलै आफ्नो गुजारा गरिरहेका छन् । चेपाडहरुले आफ्नो जीवनचर्याको लागि अपनाउने गरेका केही महत्वपूर्ण रणनीतिहरुलाई तल उल्लेख गरिएको छ ।

५.१.१ कन्दमूल संकलन

कन्दमूल संकलन वा खाद्य संकलन भन्ने बित्तिकै चेपाड समुदायमा यसको विशेष महत्व रहने गर्दछ । विगत कयौं शताब्दी देखि अरु चेपाडहरुको परम्परादेखि नै उनीहरु कन्दमूल संकलन गरेर आफ्नो जिवन अगाडि बढाउँदै आइरहेका छन् ।

अन्य समुदायभन्दा भिन्न बस्ने र खेतीपाती खासै नगर्ने हुँदा चेपाङहरू प्रायः जंगल छेउछाउ बस्ने गरेको पाइन्छ साथै जंगलमा पाइने फलफूल तथा कन्दमुल (गिद्धा, भ्याकुर, मालाङ्ग, चुइला, तरुल, सखरखण्ड पिडालु), तरकारीमा (च्याऊ, सिस्नु, कर्कला) खाने र यसैबाट गुजारा गर्ने गर्दथे । अध्ययनको क्रममा अन्तरवार्ता लिँदा प्रायःजसो सबै बृद्ध चेपाङ तथा अधवैसशे चेपाङहरूले पहिला यी कार्य गरेर आफ्नो जीविका चलाउने गरेको बताए जसमध्ये २० प्रतिशत हाल पनि उक्त पेशाबाट नै आफ्नो जीवन चलाउने गरेको पाइयो भने बाँकी अन्य विभिन्न पेशामा सम्लग्न रहेका छ । खासगरी पुरानो पुस्ताहरू यस कार्यमा सम्लग्न रहेको पाइन्छ । बजार आउजाउ नहुने तथा अन्य समुदायसँग पनि सम्पर्क नहुने हुँदा बाँच्नका लागि कन्दमुल तथा फलफूल संकलन गर्नुपर्ने हुँदा यो पेशाले चेपाङहरूमा विशेष महत्व राख्दछ । उनीहरूको अर्को प्रमुख फल चिउरी हो जसबाट उनीहरूले घ्यू समेत बनाउने गर्दछन् साथै उक्त घ्यू पुजापाठ गर्दा र तरकारीको तीउनको रूपमा प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।

अध्ययन गरिएको ५० घरधुरी मध्ये १९ घरधुरी भिन्न भिन्न ठाउँहरू (चितवन, धादिङ्ग, दोलाखा) र कतिपय मकवानपुर जिल्लाकै विभिन्न ठाउँहरूबाट बसाइ रहेर आएको पाइयो भने २० घरधुरीलाई सरकारले निःशुल्क जग्गा वितरण गरेर त्यस ठाउँमा सारेको पाइयो भने बाँकी ११ घरधुरी आफ्नो बाजेको पालादेखि नै उक्त क्षेत्रमा वस्दै आएको पाइयो ।

अध्ययनको क्रममा पहिला चेपाङहरूको मुखिया भइसकेका एक जेष्ठ व्यक्ति मानबहादुर प्रजाले बताउनु भएको आफ्नो अनुभवलाई तलको वक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

व्यक्तिगत अध्ययन नं. १

मेरो नाम मान बहादुर प्रजा हो । म हाल ६६ वर्षको भए । मेरो जन्म स्थान मकवानपुर जिल्लाको कांकडा गा.वि.स. बाट यहाँ २०४४ सालमा बसाई सरेर यहाँ आएको हो । म र मेरो परिवार लगायत कांकडामा ९ घरपरिवार थियो । २०४४ सालमा पहिरो आएर घरबार लगेपछि म

लगायत अन्य ४ परिवार पनि यस ठाउँमा आएका थियौं । कांकडामा पनि हामी कन्दमुल नै संकलन गर्दथ्यौं भने यस मनहरीमा आएपछि पनि उक्त कामलाई निरन्तरता दियौं । म हाम्रो समुदायको मुखिया भए पश्चात कयौं पटक गाउँमा मानिसहरूसँग कन्दमुल बटुल र शिकार खेल जाने गर्दथ्यौं । हाल अलि उमेर ढल्केको कारण जान सकिँदैन । सानै उमेरदेखि केटाहरु तथा केटीहरु पनि कन्दमुल संकलन गर्न हिँड्दथ्यौं । खासगरी “न्वागी” पर्व मनाएपछि जंगलमा कन्दमुल संकलन गर्न जाने र संकलन गरेर ल्याएका खानेकुरा बढी भएमा भण्डारण गरेर राख्ने र आवश्यक परेको बखतमा निकालेर खाने गर्दथ्यौं । जंगलमा पाइने केही कन्दमुल विशाल हुने हुँदा त्यसलाई हामीहरु धेरै बेरसम्म तातो पानीमा उमालेर, नुनमा मोलेर, पोलेर विष हटाउने गर्दथ्यौं । कन्दमुलको अलावा बारुलो र अरिङ्गाल पनि विभिन्न रोगको निदानको लागि खाने गर्दथ्यौं । त्यस्तै गरी मह, लाभा र प्युखा पनि खाने गर्दथ्यौं तर माहुरी भने खाँदैनौं किनकी माहुरी हाम्रो लागि गाइ जस्तै पवित्र हो । हाल यस क्षेत्रमा जंगल घट्दै गएकाले कन्दमुल संकलन गर्न गाह्रो हुँदै गएको छ ।

मान बहादुर चेपाङ अन्य कयौं व्यक्तिहरुले पनि आफूले पहिला जंगलमा गई कन्दमुल संकलन गरेको अनुभव अध्ययनको क्रममा बताए जसबाट उनीहरुको समुदायमा यो कार्य कति महत्वपूर्ण छ भनेर बुझ्न सकिन्छ ।

५.१.२ शिकार खेल्ने

चेपाङहरु परम्परादेखि नै आफ्ना पुर्खाहरुले शिकार खेल्दै आएका हुनाले राम्रा शिकारीको रुपमा चिनिन्छन् । उनीहरुलाई सानैबाट शिकार सम्बन्धी ज्ञान दिइसकेको हुँदा युवा हुँदासम्म शिकारमा निपूर्ण देखिन्छन् । ‘चे’ को अर्थ ‘कुकुर’ र ‘पाङ्ग’ को अर्थ ‘बाण’ भने बाट नै उनीहरु कुकुर र धनुषबाणको सहायताले शिकार खेल्ने भनेर बुझिन्छ । चेपाङहरुको जीवनयापनका विभिन्न उपाय वा तरिकाहरु मध्ये शिकार खेल्नु पनि एक हो । अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरुमा भने हाल शिकार खेल्ने व्यक्ति पाउन मुस्किल छ । मनहरी क्षेत्रका कतिपय ठाउँमा शिकार खेल निषेधित क्षेत्र भनेर तोकिएको छ भने पहिला जस्तो जंगल घना नभएका कारण शिकार खोज्न टाढाटाढा सम्म पुग्नु पर्ने बाध्यताको कारण शिकारी पेशा मनहरी क्षेत्रमा लोप हुने अवस्थामा छ । अध्ययनको क्रममा कतिपय युवा जमातहरुले शिकार खेल जाने कार्य निकै भन्भटिलो रहेको बताए । तर पुरानो पुस्ताहरु भने पहिले पहिले आफू

शिकार खेलन गएको अनुभवहरु पनि सुन्न पाइयो । पुख्रिदेखि शिकार गरी आएको हुँदा उनीहरु जंगली जनावरको चालचलन प्रति निकै विज्ञ हुन्छन् । सधैं कन्दमुल नपाइने हुँदा र मासु शक्तिको लागि पनि निकै महत्वपूर्ण हुँदा उनीहरु शिकार गर्न अनिवार्य हुने गरेको बताउँछन् । हेर्नुहोस् बक्स नं. २

व्यक्तिगत अध्ययन नं. २

मेरो नाम सूर्य बहादुर प्रजा हो । म हाल ५२ वर्षको भए । म हाल मनहरी वडा नं. २ मा कृषि पेशा गरेर आफ्नो जीवनयापन गर्दछु । केही दशक अगाडि सम्म म र मेरो समुदायका साथीहरु मिलेर यही मनहरी जंगलमा शिकार खेलन जान्थ्यौ कहिलेकाहीं २-३ दिन सम्म जंगलमा नै बसेर शिकार गरी ल्याउँथ्यौ । खासगरी हिउँदको महिनामा थार, घोरल, मृग, खराडी, दुम्सी, कालिज, वनेल, चित्तल जस्ता जनावरको शिकार गर्दथ्यौ । हामी शिकार संग सम्बन्धी चाड 'नाम्राङ्ग' हाल पनि मनाउँदछौ जसले हामीलाई शिकार गर्न अभू थप शक्ति प्राप्त हुने विश्वास गर्दछौ । हामी शिकार गर्न जाँदा आफैले बनाएको हतियारको प्रयोग गर्दथ्यौ । जसमा प्रमुख हतियारको रुपमा धनुसवाण, जाल, गुलेली हो भने कहिलेकाहीं शिकारको अवस्था हेरी वास तथा काठको माला बनाइ हुंगा तथा डोरीले अल्झाएर 'धराप' पनि बनाउने गर्दथ्यौ जहाँ सजिलै जनावर पर्ने व्यवस्था मिलाइएको हुन्थ्यो । चराचुरुङ्गी मार्न गुलेलीको प्रयोग गर्दथ्यौ जुन काठको दुइ टुप्पामा खडले बाँधेर अलिकति नुघाएर तन्काउने र मट्याङ्गा तथा हुंगाको सहायताले कालिज, टुकुर, परेवा, कोटेरो, जुरेली, फिस्टो आदि चराहरु मार्ने गरिन्थ्यो । प्रायः हामी सामुदायिक शिकारमा जाने गर्दथ्यौ जहाँ शिकार कुकुर र आफ्नो पुरोहितलाई पनि लाने गर्दथ्यौ र शिकार गरी ल्याएको मासु वाँडफाँड गर्ने गर्दथ्यौ ।

माथिको बक्स सूर्य बहादुर प्रजाले भनेबाट नै उनीहरुको समुदायमा शिकार गर्ने कति महत्वपूर्ण रहेछ भनेर बुझ्न सकिन्छ तर पनि हाल शिकार गर्ने कार्य मनहरी क्षेत्रमा लोपोन्मुख अवस्थामा छ यसको प्रमुख कारण भनेको नयाँ पुस्ताको अन्य नयाँ पेशातिरको सम्लग्नता, पुरानो पुस्ताहरुको कमजोर स्वास्थ्य अवस्था, जंगलको उपलब्धतामा कमी जस्ता पक्षहरु रहेका छन् ।

५.१.३ माछा मार्ने

माछा मार्ने काम चेपाङहरूको परम्परागत तथा जीविकोपार्जनको अर्को प्रमुख पेशा हो । महाभारत पर्वतबाट बगि आएको मनहरी खोला तथा कहिलेकाहीं राप्ती खोला र लोथर खोलामा समेत मनहरीका चेपाङहरू माछा मार्ने गर्दछन् । अध्ययन गरिएको जनसङ्ख्याको ४ प्रतिशत चेपाङहरू हाल पनि माछा मार्ने पेशामा आवद्ध छन् । जसले व्यापारिक रूपमा पनि माछा पालन गर्दै आएका छन् । मनहरीमा नै माछापालन व्यवसाय गरेर बसेका चेतमान चेपाङको अनुभवलाई तल बक्समा प्रस्तुत गरिएको छ ।

व्यक्तिगत अध्ययन - ३

मेरो नाम चेतमान चेपाङ हो । म हाल ४३ वर्षको भए । म र मेरो छोरो लगायत हामी सबै परिवार मिलेर हाल व्यवसायिक रूपमा माछापालन व्यवसाय गर्दै आएका छौं । ८-१० वर्ष अगाडि माछापालन व्यवसाय नगर्दा हामी मनहरी खोलामा नै माछा मार्ने गर्दथ्यौं । हामीले माछा मार्दा वल्छी, खुगा, धर्कोली, सिपरिङ्ग, जाल आदि प्रमुख साधनको प्रयोग गर्न गर्दथ्यौं । असार र श्रावण महिना माछा मार्न उपयुक्त महिनाहरू हुन् । माछा मार्ने तरिका पनि विभिन्न किसिमको हुन्छ । जस्तै खोलाको पानीको वहावलाई अर्कोतिर वगाइ कुलो बनाएर, वल्छी थापेर, भोगटे, चिलाउने, भलाङ्ग र चिउरीको बोक्रा घुलो पारी विशालु पदार्थ बनाएर पनि माछा मार्ने गर्थ्यौं । विशालु पदार्थबाट माछा मार्न जाँदा पुरोहितलाई पनि लिएर जाने गरिन्छ जहाँ पुरोहितले केही मन्त्र उच्चारण गरेपश्चात् घुलो खोलामा छरिन्छ र माछा मार्ने गरिन्छ । हामी खासगरी कत्ले, भिङ्गे, बुद्धले, भोटे, गोगटे, हिले आदि माछा मार्दछौं । बुधवार भने हाम्रो समुदायमा माछा मार्न नहुने चलन रहेको छ । हाल व्यवसायिक रूपमा माछापालन गर्न थाले पश्चात् कतिपय कुराहरू लागू नभएका पनि छन् ।

माथिको चेतमान चेपाङको जस्तै अन्य चेपाङहरूले परम्परादेखि माछा मार्ने कार्य गर्दै आएका छन् । तर पानीको स्रोतको अभाव, माछाको कम उपलब्धताको कारण र बढी समय लाग्ने कारणबाट हाल मनहरीका चेपाङहरूमा माछा मार्ने पेशा घट्दो रूपमा छ । तर चेतमान जस्तै अन्य केही चेपाङहरूले भने विभिन्न संस्थाको सहयोगबाट माछापालन व्यवसाय नै सुरु गरेका छन् जसले आउने

पुस्तालाई चेपाङहरूको माछा मार्ने कलाकौशलको बारेमा ज्ञान दिन भने नसक्ने अवस्थाको संकेत गर्दछ ।

५.१.४ खोरीया खेती

सामान्यतया खेतीपाती नगर्ने भनिने यी चेपाङहरू आजभन्दा ८०-९० वर्ष अगाडिसम्म खेतीपाती नै गर्दैनथे भने पछि विस्तारै जंगल फाडेर वा जंगलमा आगो लगाएर खोरीया खेती (Slash-and-Burn Agriculture) गर्न थालेको पाइन्छ । आफ्नो वासस्थान वरपर सामान्यतया मकै, कोदो, भटमास जस्ता अन्नहरू उब्जाउने र एकपटक खेती गरिसकेको ठाउँमा २-३ वर्षपछि मात्र खेती गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ । यसरी उब्जाएको अन्नलाई भण्डारण गर्ने र जंगली उत्पादन नभएको बेलामा र अष्टेरो बेलामा साथै घरमा जाड, रक्सी बनाउनको लागि प्रयोग गर्ने गर्दछन् । तैपनि हाल अध्ययन क्षेत्रको जंगली क्षेत्रमा प्रवेश गर्न रोक लगाएकोले जथाभावी जंगल फाडेर खेती गर्न नपाइने हुँदा जंगली क्षेत्रमा आगो लगाइ खेती गर्न छाडेका छन् तर खोरीया खेती मनहरी क्षेत्रमा हाल पनि अस्तित्वमा रहेको छ । जुन पाखो बारीमा गरिन्छ ।

५.१.५ हस्तकला

चेपाङहरूको दैनिक जिवनमा आवश्यक पर्ने विभिन्न सामानहरू उनीहरू आफै निर्माण गर्ने गर्दछन् । जंगलमा प्राप्त हुने वास, कटवास तथा काठको सहायताले आफ्नो घरदेखि खाटसम्म आफै बनाउँदछन् । त्यस्ता सामानहरू बनाउन नआउने चेपाङहरू भने माछा तथा मासुसँग उक्त सामानहरू साट्ने गर्दछन् । अध्ययनको क्रममा यस्तै हस्तकलामा निपूण एकजना चेपाङ व्यक्तिसँग साटेको अनुभव तलको बक्समा दिइएको छ ।

व्यक्तिगत अध्ययन नं. ४

मेरो नाम धर्म बहादुर चेपाङ हो । म हाल ५५ वर्षको भएँ । म र मेरो श्रीमती हाल मनहरी-३ मा बस्दछौं । मैले यी सामानहरू (डोको, डालो, गुन्द्रि) बुन्न थालेको ४० वर्ष भइसक्यो । हामीले बनाउने प्रमुख सामानहरूमा डोको, डालो, गुन्द्रि, मान्द्रो, भकारी, थुन्चे, सुकुल आदि हुन् ।

खासगरी डोको, डालो, थुन्चे विभिन्न सामान बोक्न प्रयोग गरिन्छन् भने गुन्द्र र सुकुल भुइमा तथा खाटमा ओच्छाउन प्रयोग गरिन्छन् त्यस्तै भकारीमा अन्नपात थुपार्न प्रयोग गरिन्छ । ८-१० वर्षे अगाडिसम्म यी सामानहरु मनहरी बजार, चितवन र हेटौडासम्म लगेर बेच्थे, राम्रै कमाइ हुन्थ्यो आजकल शरीर अलि कमजोर भएका कारण मनहरी बजारमा मात्र लगेर बेच्दछु । २ छोरा शहरतिर नै बस्दछन् । अहिलेका केटाहरु यी डोको डालो बुन्ने कुरामा भन्कट मान्दछन् ।

माथिको व्यक्तिगत अध्ययनलाई हेर्ने हो भने पुराना पुस्ता मात्र खासगरी चेपाडहरुको परम्परागत पेशामा सम्लग्न छन् भने नयाँ पुस्ताहरु नयाँ नयाँ पेशातर्फ उन्मुख छन् । अध्ययनको क्रममा युवाहरूसँग अन्तरवार्ता लिँदा सबै युवाहरुले परम्परागत पेशा नगरी अन्य नयाँ पेशा गर्ने कुरा बताए । बढ्दो शहरीकरण, शहरीकरण जन्माएका नयाँ नयाँ अवसर तथा आर्थिक मोहले पनि मनहरीका चेपाडहरु हाल परम्परागत पेशा भन्दा बढी आम्दानी हुने पेशा तर्फ बढिरहेको छ । मनहरी क्षेत्रका पुरानो पुस्ताका चेपाडहरु हाल पनि कुनै न कुनै रूपमा आफ्नो परम्परागत पेशासँग जोडिएका छन् भने युवाहरु परम्परागत पेशाबाट अलग्गिदै छन् ।

अध्याय-छ

चेपाडहरुको परम्परागत जिविकोपार्जनमा परिवर्तन ल्याउने कारणहरु

चेपाडहरुको परम्परागत जिविकोपार्जन तथा जिवनयापनमा विगत १० वर्षयता परिवर्तन आइरहेको छ । उनीहरुको परम्परागत जिविकोपार्जन गर्ने तौरतरिका जस्तै कन्दमुल संकलन गर्ने, शिकार गर्ने, माछा मार्ने, खोरीया फाडेर खेती गर्ने आदि क्रियाकलापमा परिवर्तन ल्याउनुको पछाडि मनहरी बजार तथा बजार वरिपरीका गाउँहरुमा भएको बजार विस्तार तथा सडक निर्माण, शिक्षाको विकास संगसंगै जनचेतना, ज्याला/मजदुरी गर्ने अवसर तथा विभिन्न विकास निर्माण कार्यक्रमहरुको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । त्यसको साथसाथै वनजंगल विनास तथा सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति निर्माण हुनुले पनि वनजंगलमा नै आश्रित तथा वनजंगलबाट आफ्नो दिनचर्या बिताउने चेपाडहरुमाथि प्रत्यक्ष असर पारेको छ । यस अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रका चेपाडहरुको परम्परागत जिविकोपार्जनमा परिवर्तन ल्याउने मुख्य कारणहरुलाई व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

६.१ सामुदायिक वनको गठन

वनजंगल चेपाडहरुको लागि परम्परादेखि नै निकै महत्वपूर्ण स्रोतको रूपमा रहिआएको छ । चट्टानको चेपमा जन्मिएका र वनजंगलमा नै हुर्किएका बताउने चेपाडहरु जंगली जनावरको शिकार गर्ने फलफूल तथा कन्दमुल संकलन गर्ने आदि क्रियाकलाप वनजंगलसँग नै सम्बन्धित छन् । आफूलाई प्रकृतिपुजक (Animist) मान्ने चेपाडहरुमा वनजंगल प्रतिको लगाव निकै कसिलो रहेको छ । अन्य समुदायबाट टाढा रहेर पनि आफ्नो जीवन गुजारा गर्दै आएका चेपाडहरुमा सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिहरुको निर्माण भएपश्चात् निकै अफेरो स्थिति श्रृजना भएको छ ।

मनहरी तथा मनहरी वरपरका सुनाचुरी जंगल क्षेत्रमा भएको बढ्दो वन अतिक्रमण, अवैध काठदाउरा तस्करीका कारण सन् १९९३ मा Forest Act, 1993 अनुसार तत्कालिन सरकारले सम्पूर्ण वनजंगल जनताको स्वामित्वमा सुम्पिने र उक्त

वनको रेखदेख, संरक्षण तथा उपभोग जनता स्वयंमले गर्ने गरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति (Community Forest User Group, CFUG) को धारणा अगाडि सार्यो सोही बमोजिम वि.सं. २०५३ सालमा मनहरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति र वि.सं. २०५७ सालमा देवकोट सिम्फानी सामुदायिक वन उपभोक्ता समितिको गठन भयो । तत्पश्चात् उक्त जंगल क्षेत्रमा अवैध काठदाउरा काट्न तथा शिकार गर्न प्रतिबन्ध लगाइयो भने निश्चित समयमा मात्र जंगल प्रवेश गरी घाँस दाउरा ल्याउन पाइने नियम लगाइयो जसको प्रत्यक्ष असर अध्ययन क्षेत्रका चेपाङ समुदाय माथि पर्न गयो ।

यसरी जंगल क्षेत्रलाई सामुदायिक वन घोषणा गरेर उपभोक्ता समिति गठन गरेपश्चात् वि.सं. २०५६ सालमा तत्कालिन सरकारले चेपाङहरुलाई राहत स्वरूप प्रति परिवार ५ धुर जग्गा वितरण र १५,००० नगद गरी मनहरी तथा चैनपुर बजार वरपरका क्षेत्रमा स्थानान्तरण गर्‍यो जसले गर्दा उनीहरु अन्य समुदायसँग घुलमिल हुने, अन्य समुदाय (बाहुन, क्षेत्री, नेवार) का चालचलन तथा संस्कृति सिक्ने र देखासिकी गर्न थाले भने मनहरी लोथर तथा हेटौँडा बजारसँग उनीहरुको सम्पर्क बढ्न थाल्यो जसले गर्दा उनीहरुको परम्परागत जीवनशैलीमा परिवर्तन मात्र आएन थप नयाँ नयाँ पेशा अवलम्बन गर्ने, व्यापार गर्ने ज्याला मजदुरी गर्ने स्थितिको श्रृजना भयो । अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरुले उक्त वनजंगलको सीमित मात्र क्षेत्रमा उपभोग गर्न पाउने, त्यसमा पनि जनसङ्ख्या अभिवृद्धि, फलफुल तथा जंगली कन्दमुलको कम उपलब्धताका कारण उनीहरु विस्तारै जंगल भन्दा बजार क्षेत्रलाई नै आफ्नो आयश्रोतको केन्द्रबिन्दु बनाउन थालेका छन् । फलस्वरूप उनीहरुको आर्थिक स्तर, जनचेतनाको स्तरमा बृद्धि हुन गयो । तसर्थ वा उपभोक्ता समितिको गठनले उनीहरुको परम्परागत जीविकोपार्जनको तौरतरिकामा परिवर्तन ल्याउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । हेर्नुहोस् बक्स नं. ५

व्यक्तिगत अध्ययन नं. ५

मेरो नाम दिनभक्त चेपाङ हो । म हाल ४८ वर्षको भए । मेरो सात जनाको परिवार छ । हामी मनहरी- ३ मा बस्दछौं । हाम्रो दैनिक आवश्यकता देखि वर्षभरीका खानेकुरा जंगलबाट नै हासिल गर्ने गर्दथ्यौं । मनहरी जंगललाई सरकारले सामुदायिक बनाउनु अगाडिसम्म खुल्ला प्रवेश थियो जसको कारणले हामी बढी भन्दा बढी कन्दमुल तथा फलफूल, तरकारी जंगलबाट नै ल्याउने गर्दथ्यौं । जंगल घना भएको कारण शिकार गर्न सजिलो हुन्थ्यो भने धेरै टाढासम्म गइरहन पनि पर्दैनथ्यो । तर १२ वर्षे अगाडि भएको सामुदायिक वन घोषणा र अवैध रूपमा भएको वनजंगल फडानीले हामीलाई विभिन्न समस्या निम्त्याएको छ । हाल वन जानलाई १.५ घन्टा देखि २ घन्टासम्म लाग्दछ भने वन उपभोक्ता समितिले शिकार गर्न तथा काठ दाउरा काट्न पनि मनाही गरेको छ जसको कारण हामीलाई चाहिने खानेकुरा संकलन गर्न पाएका छैनौं । यही अवस्थाको कारण मेरो जेठो छोरा घर छोडेर हेटौंडा बजारमा गाडी चलाउँदछ र हामी पनि जंगल जानुभन्दा अरुको खेतवारीमा ज्याला/मजदुरी गर्दछौं । सोहीबाट आउने पैसाबाट दैनिक जीवन गुजारा गर्दै आइरहेका छौं ।

माथिको दिनभक्त चेपाङ जस्तै अन्य चेपाङहरु पनि हाल जंगल जान छोडेर अन्य विभिन्न आयआर्जनको क्रियाकलापमा सम्लग्न हुन थालेका छन् । जसले गर्दा उनीहरुको परम्परागत जीविकोपार्जनको तौरतरिकामा परिवर्तन आएको छ भने आम्दानी पनि केहि हदसम्म बृद्धि भएको छ ।

६.२ सडक तथा बजार विस्तार

अध्ययन क्षेत्रमा विगत १० वर्ष यता भएका साना तथा ठूला सडक निर्माण तथा बजार विस्तारको कारण चेपाङहरुले हाल ज्याला/मजदुरी गर्ने तथा सानातिना व्यापार गर्ने अवसर पाएका छन् । वि.सं. २०५५ सालमा निर्माण मनहरी देखि चैनपुर सम्म ७ कि.मी. लामो सडक विस्तार भएपश्चात् चैनपुर तथा मनहरी बजार वरपरका चेपाङहरुको व्यापारिक आदानप्रदान बढेको छ । आफ्नै खेतवारीमा गरिएको उत्पादन हाल सजिलै बजार लगेर बेच्न सक्ने भएका छन् साथै मनहरी बजार चितवन र हेटौंडाको केन्द्रबिन्दुको रूपमा रहेको हुँदा पनि मनहरी बजार तथा वरपर वस्ती तीव्र रूपले बढेको छ । जसको कारणबाट उत्पादित वस्तुहरु सजिलै समयमा नै खपत

हुने हुँदा आम्दानी राम्रो हुने भएकोले हाल अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरुको आकर्षण जंगलभन्दा पनि बजारतर्फ सरेको छ । अध्ययन क्षेत्रका १० वर्षे अगाडि सडक तथा बजारको विस्तार राम्रो नहुँदा एक त चेपाङहरुले आफ्नो उत्पादन बजारसम्म ल्याउन निकै कठिन थियो भने अर्को तर्फ बजार भाउ राम्रो नहुँदा मुनाफा हुँदैनथ्यो । हाल केही व्यापारीहरु घरघरमा आएर खसी, कुखुरा, सुङ्गुर तथा अन्नपात किन्ने गरेको हुँदा उत्पादित वस्तु बजारसम्म पुऱ्याउनै नपर्ने बताउँदछन् । त्यस्तै कतिपय चेपाङहरु मनहरी बजारमा नै सानुसानु घुम्ती राखेर व्यापार सम्म पनि गर्न थालेका छन् । हेर्नुहोस् बक्स नं. ६

व्यक्तिगत अध्ययन नं. ६

मेरो नाम सुप्रियामा चेपाङ हो । म हाल ३१ वर्षको भए म र मेरो परिवार हाल मनहरी बजारमा दोकान गरी बस्दछौ । पहिला हामी चैनपुर-३ मा बस्दथ्यौ । त्यहाँ बस्दा हामीलाई खान लाउन निकै दुःख थियो । दिउसोभरी जंगल धाएर पनि कहिलेकाहीं भोकै वस्तुपर्दथ्यो । मेरो सासु ससुराको देहान्तपछि हामीले चैनपुरको ५ धुर जग्गा बेचेर ६ वर्ष अगाडि यहाँ आएर सानो छाप्रोमा चिया पसल राख्न थाल्यौ । पहिला मानिसको आवतजावत कम हुने हुँदा व्यापार कम हुन्थ्यो तर हाल बस्ती बढेपश्चात् आम्दानी राम्रो भएको छ जसको कारण हाल हामीले सेकुवा र वियर पनि राख्न थालेका छौ । अहिले हेटौँडा तथा चितवनबाट सेकुवा खान आउँदछन् भने राजमार्गमा चल्ने ट्रक तथा वसहरुको केन्द्रबिन्दु भएको छ । हामीलाई सेकुवाको लागि मासु तथा रक्सी पनि चैनपुरबाट नै आउँदछ । मनहरीबाट चैनपुरसम्म बाटो बने पश्चात् मासु खरिदमा सस्तो भएको छ । हाल हाम्रो आम्दानी राम्रो छ जसले जीवन धान्न र बच्चाहरुलाई पढाउन समेत पुगेको छ ।

माथिको सुप्रियामा चेपाङ जस्ता अन्य चेपाङहरु पनि बजार विस्तार भएपछि तथा सडक निर्माण भएपछि व्यापार गर्न थाले देखि उनीहरुको परम्परागत जीवनशैलीमा परिवर्तन आएको छ । त्यस्तै सडक तथा बजार विस्तारपछि चेपाङहरुको आफ्नै उत्पादन मनहरी बजारमा लगी बेच्ने तथा दशैं तिहार तथा चाडपर्वमा हेटौँडा र चितवनसम्म पनि पुगेर बेच्ने र विभिन्न सामानहरु (लुगा, कपडा, अन्न, टिभी, रेडियो, मोबाइल, साइकल आदि) किन्ने गरेका छन् । १० वर्ष अगाडिसम्म चैनपुरबाट मनहरी बजार आइपुग्न पनि २-३ घण्टा हिँड्नुपर्ने हुन्थ्यो भने हाल सडक निर्माण

भएपछि ३० मिनेटमा नै वसवाट मनहरी बजार आइपुग्ने हुँदा उनीहरूको जीवन पनि सरल भएको छ । सडक तथा बजार विस्तार भए पश्चात् जंगलमा गई कन्दमुल संकलन गर्ने र शिकार गर्ने कम भएको छ भने विभिन्न वैकल्पिक र आम्दानीमूलक पेशा अँगाल्ने अवसर पनि चेपाङहरूलाई प्राप्त भएको छ जसले उनीहरूको जीवनस्तरमा पनि परिवर्तन ल्याएको छ ।

६.३ ज्याला/मजदुरी

आफ्नो पुख्यौली पेशाबाट जीवन धान्न नसक्दा २० औं शताब्दीदेखि नै चेपाङहरू तराई भेगमा कृषिको बेला मजदुरी गर्न आउने कुरा बृद्ध चेपाङहरूबाट थाहा पाइयो । हिउँदेवाली लगाउने बेला र स्याहार्ने बेला महिनौसम्म भूमिपतिहरको घरमा बसेर हप्तौं हप्तासम्म काम गर्ने र पाएको ज्यालाबाट बजार गइ नुन, तेल चिनी लिएर घर फर्किन्थे । आजकल पनि अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूमा मजदुरी यथावत नै छ तर त्यसको स्वरूपमा भने केही फरकपन आएको छ । पहिला-पहिला चेपाङहरू साहु महाजनको घरमा तथा खेतवारीमा ज्याला या मजदुरी गरेवापत बाली काटिसकेपछि केही अन्न पाउँदथे तर हाल केही टाठाबाठा चेपाङहरू नगदमा ज्याला गर्न थालेका छन् । यद्यपी अन्नमा पनि ज्याला गर्ने चेपाङहरू पनि नभएका होइनन् तर नगदमा ज्याला गर्नेको सङ्ख्या भने बढ्दो रहेको छ । मनहरी बजार वरपर खुलेका नयाँ तथा ठूला पसलमा गइ भारी बोक्ने तथा ज्याला गरी दिनमा ४००-५०० सम्म पनि आम्दानी गर्ने गर्दछन् । त्यस्तै हाल पनि जग्गा जमिन नभएका तथा कम भएका चेपाङहरू ब्राह्मण तथा क्षेत्रीको घरमा गइ काम गर्ने सिलसिलामा पनि बढ्दो छ । अध्ययनको लागि छानिएका ५० घरधुरीमा अरुको जग्गा कमाउने र नकमाउने चेपाङहरूको विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ११

अरुको जग्गा कमाउने र नकमाउने चेपाडहरुको विवरण

विवरण	१० वर्ष अगाडि		वर्तमान	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
खेत मात्र	२	४	११	२२
बारी मात्र	५	१०	१३	२६
खेत+बारी	१	२	३	६
जग्गा नकमाउने	४२	८४	२२	४४
जम्मा	५०	१००	५०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

माथिको तालिकाबाट १० वर्ष अगाडि र वर्तमानको स्थितिबाट चेपाडहरुको ज्याला मजदुरीको स्थितिमा आएको परिवर्तनलाई देख्न सकिन्छ । आजभन्दा १० वर्ष अगाडिसम्मको स्थितिमा चेपाडहरु कसैको जग्गा अधिया या ठेक्कामा कमाउन डराउँदथे । सीमित पारिश्रमिकमा काम गर्ने हुँदा खानलाउन धौ-धौ हुन्थ्यो भने हाल साहु, महाजनबाट जग्गा ठेक्कामा लिएर वर्षेनी राम्रो आम्दानी गर्ने चेपाडहरुको सङ्ख्या बढ्दो छ । साथै हेटौँडा र चितवन सम्म पुगेर पनि हाल यिनीहरु ज्याला तथा मजदुरी गर्ने, मनहरी खोलामा गिट्टी तथा बालुवा चाल्ने, क्रसरमा काम गर्ने हुँदा जंगल गइ कन्दमुल संकलन गर्ने तथा फलफूल संकलन गर्ने कार्य कम हुँदै गएको छ । जंगल टाढा भएको तथा सिजन अनुसार मात्र कन्दमुल तथा फलफूल खान पाइने हुँदा मजदुरी तथा ज्यालाबाट नै आफ्नो जीवन गुजारा गर्न सजिलो भएका कारण हाल चेपाडहरु यो पेशा अपनाउन थालेको पाइन्छ । अध्ययन गरिएको ५० घरधुरीमा ज्याला तथा मजदुरीलाई आफ्नो मुख्य पेशा बनाउने चेपाड १० प्रतिशत रहेको छ ।

६.४ शिक्षा

शिक्षा पनि एक महत्वपूर्ण कुरा हो जसले चेपाङहरूको जिवनयापनमा परिवर्तन ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूमा हाल पनि शिक्षा प्रति निकै कम चेतना रहेको छ । तापनि युवा पुस्ताहरू भने शिक्षा जीवनको लागि आवश्यक छ भन्ने कुरामा सहमत छन् । १० वर्ष अगाडिको अवस्थामा र हालको स्थितिमा उनीहरूमा शिक्षाप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण रहेको छ । उनीहरूले नै आजभन्दा १० वर्ष अगाडि आफ्नो बच्चालाई स्कूल पढाउन चाहँदैन थिए भने हाल स्कूल पढाउनु पर्दछ पढाउनु पर्दछ भन्ने मानसिकताको विकास भएको छ । त्यस्तै गरी आफ्नो वरपर रहेको बाहुन, क्षेत्री तथा ठूलो जातहरूको छोराछोरीले शिक्षा कै माध्यमबाट निकै उन्नति र प्रगति गरेको देखेर पनि कतिपय चेपाङहरूले आफ्नो छोराछोरीलाई स्कूल पढाउन थालेको बताउँदछन् । त्यस्तैगरी प्रजा विकास कार्यक्रम, सामुदायिक शिक्षा कार्यक्रम, गैरसरकारी संस्थाहरूबाट शिक्षाप्रति भएको प्रचार प्रसार र शैक्षिक सहभागिता बढाउन प्रदान गरिएका सुविधाबाट विस्तारै बच्चाहरूलाई स्कूल पढाउनु पर्दछ भन्ने चेतनाको विकास भएको पाइन्छ । अध्ययन गरिएको ५० घरधुरीमा आफ्नो बच्चाप्रतिको अभिभावकको शैक्षिक आकांक्षा यस्तो पाइयो ।

तालिका नं. १२

अध्ययन क्षेत्रमा बच्चाहरूप्रतिको अभिभावकको शैक्षिक आकांक्षा

शैक्षिक तह	उत्तरदाता	प्रतिशत
नपढाउने	३	६
साक्षर बनाउने	१२	२४
प्राथमिक तहसम्म	१४	२८
मा.वि. तहसम्म	१०	२०
मा.वि. तहभन्दा माथि	११	२२
जम्मा	५०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

माथिको तालिकामा पनि चेपाङहरुमा हाल शिक्षाप्रति विस्तारै आकर्षण बढ्दै गएको स्पष्ट हुन्छ । नपढाउने भन्ने चेपाङहरु पुरानो पुस्ता अर्थात् बृद्धहरु थिए जसलाई शिक्षाको महत्व नै थाहा थिएन भने मा.वि. तहमा सो भन्दा माथि पनि पढाउनु पर्दछ भन्ने खासगरी २०-३० उमेर समूहका व्यक्तिहरु थिए । त्यसैले नयाँ पुस्ताले शिक्षाको महत्व बढी बुझेको देखिन्छ । हाल अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरुले शिक्षाकै माध्यमबाट विभिन्न व्यापार तथा नोकरी पनि गर्दै आइरहेका छन् । हेर्नुहोस् बक्स नं. ७ र ८

व्यक्तिगत अध्ययन नं. ७

मेरो नाम सुमित चेपाङ हो । म ३० वर्षको भएँ । म हाल मनहरी बजारमा मेडिकल पसल चलाएर बस्दछु । मैले यो मेडिकल पसल राखेको करिब ५-६ वर्ष भइसक्यो । चितवनबाट २०६१ सालमा C.M.A. (Community Medical Assistant) गरे पश्चात् यो पसल राखेको हुँ । आजभन्दा १० वर्ष अगाडिसम्म पनि मेरो बुबा जंगलमा कन्दमुल खोज्न जानुहुन्थ्यो । मलाई मेरो बुबाले धेरै दुःख गरेर पढाउनु भएको कारण म आज यो स्थितिमा छु । हाम्रो परिवारलाई हाल जंगल जानुपर्ने स्थिति छैन । हाल मेरो आम्दानी महिनामा २०-२५ हजार सम्म हुन्छ । यदि मैले नपढेको भए आज म यो अवस्थामा हुने थिइन । शिक्षा कै कारणबाट हाम्रो जीवनयापनमा परिवर्तन आएको छ । हाल मेरो बजारमा पक्कि घर छ र साथै मोटरसाइकल पनि छ ।

व्यक्तिगत अध्ययन नं. ८

मेरो नाम सरिता चेपाङ हो । म २४ वर्षको भए । हाल म युनाइटेड बोर्डिङ स्कूल, मनहरीमा कक्षा ८ सम्म पढाउँदछु । मैले पढाउन थालेको ३ वर्ष भइसक्यो । मैले २०५९ सालमा एस.एल.सी. पास गरेर +२ पढ्नेको लागि हेटौंडा गए । त्यहाँबाट + २ पास भएर आएपछि पढाउन थालेकी हुँ । पहिला घरमा पढ्न जाने वातावरण थिएन, धेरै दुःख गरेर पढ्नु पर्दथ्यो । म अरु भन्दा राम्रो छात्रा भएकोले र कक्षामा सधैं प्रथम हुने हुँदा निःशुल्क अध्ययन गर्ने मौका पाए जसको कारण म पढ्दै गए र आज एक शिक्षिका भएकी छु । पहिला स्कूल पढ्ने बेलामा कयौं दिन छुट्टि लिएर जंगल जाने, कन्दमुल फलफुल संकलन गर्ने गर्दथे तर हाल जंगल जानुभन्दा शिक्षिका भएर काम गर्दा पैसा र इज्जत दुवै पाएको छु भने मेरो परिवारलाई आर्थिक रुपमा सहयोग पनि गरिरहेकी छु ।

माथिको दुई व्यक्तिगत अध्ययनलाई हेर्ने हो भने चेपाङ समुदायमा ढिला नै भए पनि शिक्षाको महत्वलाई बुझेर शिक्षा तर्फ उनीहरूको झुकाव बढ्दै छ। सरिता चेपाङ र सुमित चेपाङ जस्ता अरु पनि उदाहरणहरू हाल अध्ययन क्षेत्रमा चेपाङ समुदायमा भेट्न सकिन्छ। जसले गर्दा उनीहरू उनीहरूको परम्परागत जीवनयापनमा विस्तारै परिवर्तन आइरहेको छ।

६.५ नोकरी/सेवा

उचित शिक्षा तथा चेतनाको अभावमा सरकारी तथा निजी नोकरी/सेवाबाट वञ्चित अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूमा पछिल्लो १० वर्षयता फाटफुट रूपमा नोकरी तिर सम्लग्न हुने क्रम बढ्दो छ। हाल यिनीहरू जंगली जीवन भन्दा बजारतिर आकर्षण बढेको छ जसको कारण अन्य जातजाती सँगको संसर्गमा आएपछि देखेको, सिकेको कुराबाट हाल यिनीहरू विभिन्न सरकारी तथा निजी कार्यालयको पियन, वनपाले भएका छन् भने केही शिक्षक तथा विभिन्न NGOs/INGOs मा Paid Volunteer को रूपमा काम गर्दै आइरहेका छन्। यस अध्ययनको क्रममा पनि पछिल्लो ४-५ वर्षमा वैदेशिक रोजगारको लागि खाडीमुलुक (कतार, मलेसिया) जाने चेपाङहरूको सङ्ख्या पनि भेटियो जहाँ ५ घरधुरीका ७ जना चेपाङहरू विभिन्न नोकरीमा लागेको छ। जहाँ ७ जना मध्ये २ जना NGOs (Plan International Nepal) मा, १ जना विद्यालय शिक्षक, २ जना वैदेशिक रोजगार, १ जना पियन १ जना वनपाले रहेको पाइयो। त्यसैगरी हाल मनहरी बजारमा खुलेका विभिन्न निजी (कपडा पसल, भेटनरी, भाडापसल, किराना तथा चिया पसल) ठाउँमा पनि चेपाङहरू सम्लग्न हुँदै आएका छन्। खासगरी नयाँ पुस्ता नोकरी तथा जागिर तर्फ बढी लालायित देखियो जसको कारणबाट चेपाङहरूको परम्परागत जीविकोपार्जन गर्ने तौरतरिकामा परिवर्तन आएको छ भने जीवनस्तर पनि केही माथि उठेको छ। एकातिर यस्तो जागिर तथा नोकरीको कारण अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूलाई आम्दानी गर्न र आफ्नो जीवनयापन गर्न सजिलो छ भने अर्कोतिर परम्पराबाट गरिँदै आएका परम्परागत पेशा र जीविकोपार्जनका तौरतरिकाहरू भने लोप हुने क्रममा छ।

६.६ चेपाङ लक्षित विकास कार्यक्रमहरू

विकास निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । कुनै वस्तु, विषय वा क्रिया साविकको अवस्थाबाट क्रमिक रूपमा सुधारिएको अवस्थालाई विकास भन्न सकिन्छ । अर्को शब्दमा सकारात्मक दिशातर्फ बढिरहेको परिवर्तन र वृद्धि नै विकास हो । विकास सँगसँगै परिवर्तन पनि नियमित हुने प्रक्रिया हो । कुनै पनि समुदायमा प्रायः दुई किसिमबाट परिवर्तन हुने गर्दछ । पहिलो कुनै पनि समुदायका मान्छेहरू आफ्नो पेशा जुन पहिले नै रही आएको छ । त्यसमा नयाँ नयाँ सोचका साथ बदलाव ल्याउँदछन् भने दोश्रो आफ्नो परम्परागत पेशालाई छोडी नयाँ सम्भावनातर्फ उन्मुख हुन्छन् । अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूमा यी दुवै पक्ष सँगसँगै रहेको छ । कोही कोहीले आफ्नो परम्परागत पेशालाई पूर्णतया त्यागेर नयाँ तथा वैकल्पिक पेशा अँगालेका छन् भने कसैले आफ्नो परम्परागत पेशालाई व्यवसायिक रूप दिएर अगाडि बढाएका छन् । यसरी उनीहरूको परम्परागत कार्यशैलीलाई परिवर्तन गर्ने मुख्य कारणको रूपमा अध्ययन क्षेत्रमा सञ्चालित विभिन्न विकास कार्यक्रमहरू हुन् । जहाँ नेपाल सरकार तथा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू (NGOs/INGOs) हरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहिआएको छ । जसले चेपाङहरूको परम्परागत जीवनयापनमा केही परिवर्तन ल्याएको छ । जहाँ Plan Nepal ले शिक्षा, स्वास्थ्य, बालविकास जस्ता क्षेत्रहरूमा काम गर्दै आइरहेको छ भने लिबर्ड (LIBIRD) ले कृषि तथा जैविक विविधता सम्बन्धी क्षेत्रमा चेपाङहरूलाई विभिन्न तालिम तथा औजार दिएको छ । CARD भन्ने संस्थाले चेपाङहरूको शैक्षिक विकासको लागि र S.N.V. भन्ने संस्थाले चेपाङहरूलाई मुल प्रवाहमा ल्याउने तथा जनचेतना अभिवृद्धि गराउने, विभिन्न कार्यक्रम संचालन गरेको पाइयो । त्यस्तै गरी UNDP ले गरिबी निवारणको लागि चेपाङ समुदायमा विभिन्न तालिम तथा सेमिनार गर्दै आएको र सिपमुलक तालिम पनि दिइरहेको छ । साना किसान विकास कार्यक्रम, हस्तकला तथा साना उद्योग प्रवर्धन कार्यक्रम जस्ता विकासशील कार्यक्रमहरू सामुदायिक स्तरबाट पनि सञ्चालनमा रहेको पाइयो । अध्ययन गरिएका ५० घरधुरीहरूमध्ये यी विभिन्न कार्यक्रम तथा तालिममा सहभागी हुने विवरण तल तालिकामा प्रस्तुत छ ।

तालिका नं. १३

विभिन्न तालिममा सहभागी हुने चेपाडहरुको विवरण

तालिम	सङ्ख्या	प्रतिशत
पशुपालन सम्बन्धी	५	१०
सिलाइबुनाइ सम्बन्धी	२	४
हस्तकला सम्बन्धी	२	४
कृषि तथा तरकारी सम्बन्धी	११	२२
कुनै पनि नलिएको	३१	६२
जम्मा	५०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०६८ ।

माथिको तालिकामा पनि केही चेपाडहरु विभिन्न तालिकामा सहभागी रहेको देखिन्छ, जहाँ सबैभन्दा बढी कृषि तथा तरकारी उत्पादनमा रहेका छन् किनभने हाल मनहरमा यसको माग र बजारभाउ राम्रो छ । जसले गर्दा उनीहरुको जीवनयापन परिवर्तन ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

राज्यबाट सञ्चालित प्रजा विकास कार्यक्रम, आदिवासी जनजाति उत्थान जस्ता कार्यक्रमबाट पनि चेपाड समुदाय लाभान्वित भइरहेका छन् । सरकारद्वारा सञ्चालित प्रजा विकास कार्यक्रमले मकवानपुरको मुस्ले, घट्टेखोला, प्याङचे, डाडैचुरी लगायत मनहरीमा पनि जग्गा वितरण, निशुल्क लत्ताकपडा, खाद्यान्न, पशुपंक्षी वितरण, सिपमूलक तालिम, खानेपानी, विद्यालय निर्माण आदि सहयोग गरेको छ । यसरी शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात, व्यापार आदि जस्ता क्षेत्रमा आधारभूत सेवा पुऱ्याउन साथै गैर कृषि रोजगारी अवसर वृद्धि गर्न सञ्चालित सिपमूलक र आय आर्जनका कार्यक्रमहरुबाट उनीहरुको चेतनामा वृद्धि, रहनसहनमा परिवर्तन, आत्मबलको विकास, सरकारी योजनामा सहभागिता जस्ता प्रत्यक्ष देख्न सकिने परिवर्तन भएका छन् ।

नेपाल सरकारले विभिन्न आवधिक योजनाहरूमा खास गरी आठौं योजना देखि आदिवासी तथा जनजातिहरूको सामाजिक एवं आर्थिक विकासको लागि जिल्लास्तरीय इकाईहरू गठन गरी भाषागत र सांस्कृतिक विकास शिक्षाको लागि प्रोत्साहित कार्यक्रम, रोजगार मूलक र सिपमूलक तालिम जस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरिएबाट पनि यिनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक जीवनमा परिवर्तन ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । नेपाल चेपाङ संघ (२०५५) को स्थापना पश्चात् विभिन्न गैरसरकारी, सरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहयोगमा शिक्षा, भाषा, संस्कृति, नागरिकता वितरण, नगदेवाली, तरकारी खेती, वन संरक्षण, जीविकोपार्जन, स्वास्थ्य तथा सरसफाइ, पर्यावरण संरक्षण आदि जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन् जसले अन्ततः मनहरीमा रहेका चेपाङ समुदायमा परिवर्तन ल्याउनु विशेष पहल गरेको छ । यसको बाबजुत पनि देशको अस्थिर राजनैतिक अवस्था भ्रष्टाचार, बजेट चुहावट जस्ता कारणहरूले गर्दा मनहरीका चेपाङहरूले जति फाइदा पाउनुपर्ने हो त्यो चाहिँ पाउन सकिरहेको भने छैनन् । तर यी तालिमबाट केही चेपाङहरू लाभान्वित रहेका पनि छन् । हेर्नुहोस् बक्स नं. ९ र १०

व्यक्तिगत विवरण नं. ९

मेरो नाम विकास चेपाङ हो । म अहिले २७ वर्षको भएँ । मेरो घरमा ९ जनाको परिवार हुनुहुन्छ । आजभन्दा १० वर्ष अगाडि मेरो बाबा गुजारा खेती तथा कन्दमुल संकलन गर्नुहुन्थ्यो । हाम्रो जीवनचर्या पनि त्यसैबाट चल्दथ्यो । हामीलाई खानलाउन तथा जीवन धान्न निकै दुःख थियो । हाम्रो जीवनस्तर पनि न्यून थियो । आजभन्दा ४ वर्ष अगाडि मनहरी बजारमा *Plan Nepal* द्वारा कृषि विकास तथा पशुपालन कार्यक्रममा सहभागी भएपश्चात् हामीलाई २ बाख्रा र १० कुखुराको चल्ला निःशुल्क वितरण गरियो जसबाट हामीलाई पशुपालने सम्बन्धी ज्ञान हुँदै गयो । *Plan Nepal* को पशु डक्टरहरू आएर बेलाबेलामा निःशुल्क जाँच तथा औषधी पनि दिनुभयो भने पशुपालन सम्बन्धी तालिम पनि दिनुभयो जसको कारण हामी पशुपालन तर्फ अग्रसर भयौं । यही पशुपालन व्यवसाय गरेर हाल वर्षको ५०-६०,००० सम्म पनि आम्दानी हुने गरेको छ भने वनजंगल जाने तथा कन्दमुल संकलन गर्ने, माछा मार्ने तथा शिकार गर्ने कामहरू कम हुन थालेको छ । आम्दानीको साथसाथै जीवनस्तर पनि बढेको छ ।

व्यक्तिगत विवरण नं. १०

विश्वमान प्रजा हाल ३४ वर्षको भए । उनी मनहरी, चैनपुर-३ मा बस्दछन् । उनीसँग २ कठ्ठा जमिन छ । आजभन्दा १० वर्ष अगाडि भएको २ कठ्ठा जमिनबाट उनीहरूको परिवारलाई खानलाउन गाह्रो हुन्थ्यो भने मात्र ३-४ महिना मुस्किलले खान पुग्दथ्यो । बाँकी रहेको ८-९ महिना जंगलको भर पर्नुपर्दथ्यो । परम्परागत खेती प्रणाली तथा आधुनिक खेती सम्बन्धी ज्ञान नहुनाले विश्वमानको परिवारलाई जीवन धान्न निकै कठिन थियो । उनीहरू बारीमा मकै तथा कोदो मात्र रोप्दथे । विगत ५ वर्षदेखि उनीहरूले तरकारी (मौसमी/बेमौसमी) खेती सुरु गरे । मनहरीमा कृषि तथा तरकारी खेती सम्बन्धी तालिम दिन आएको संस्था लिबर्ड (LIBIRD) ले तरकारी खेती, विउविजन तथा आधुनिक खेती प्रणालीको बारेमा जानकारी दिए पश्चात् उनी तरकारी खेतीमा लागे । हाल उक्त २ कठ्ठामा मौसम अनुसारको र बेमौसमी काँक्रो, फर्सि, लौका, भण्टा, सिमी, चिचिन्डो जस्ता तरकारी लगाउने गर्दछन् साथै आधुनिक रासायनिक तथा उन्नत जातको विउको प्रयोग गर्न थालेपश्चात् उत्पादनमा बृद्धि भएको र पहिलो जस्तो जंगल गएर जीवन धान्न नपर्ने बताउँदछन् ।

माथिको बक्स नं. ९ र १० मा विकास चेपाङ र विश्वमान प्रजा जस्ता अन्य चेपाङहरू हाल आधुनिक खेती तर्फ लागेका छन् । खासगरी युवाहरू हाल व्यवसायिक रूपमा पशुपालन तथा तरकारी खेती गर्न थालेका छन् जसले उनीहरूको परम्परागत जीवनयापन गर्ने तौरतरिकामा परिवर्तन ल्याइरहेका छन् । कोही कोही चेपाङहरू यी विभिन्न संघसंस्थाले दिएको तालिमबाट आफ्नो परम्परादेखि चलिआएको गुन्द्रि बुन्ने, सुकुल बुन्ने, डोको, डालो निर्माण गर्ने सिपलाई व्यवसायिक बनाउने तर्फ लागेका छन् भने घरमा सजाउन प्रयोग गरिने बासका सामानहरू पनि बनाउन लागेका छन् जसलाई बेचेर राम्रै मुनाफा पनि हासिल गरिरहेका छन् । तर पनि कम लगानी, उचित बजार भाउको अव्यवस्था, अप्रयाप्त जमिन, अशिक्षा तथा जातिय थिचोमिचोका कारण चेपाङहरूले खोजेजति मुनाफा कमाउन भने सकेका छैनन् ।

अध्याय-७

जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तन र त्यसको प्रभाव

७.१ चेपाङहरूको जिविकोपार्जनमा आएको परिवर्तन

कुनै पनि व्यक्ति, समाज, देश वा राज्यमा आएको सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक परिवर्तनले उक्त राज्यको व्यक्ति, परिवार, समाज र समाजका विभिन्न पक्षमा असर पार्दछ। परिवर्तन कहिल्यै पनि सापेक्ष हुन सक्दैन, ठाउँ, व्यक्ति, परिवार, समाज र राज्य अनुसार परिवर्तनको स्वरूप पनि फरक-फरक हुन्छ। विगत १० वर्ष अगाडिको चेपाङ समुदायको स्थितिमा पनि ठाउँ पिच्छे उनीहरूको जीवनशैलीमा परिवर्तन आएको छ। चितवन, मकवानपुरका चेपाङहरूको जीवनशैली पहिलाको तुलनामा तिव्र गतिमा परिवर्तन भएको छ भने धादिङ्ग र गोरखा तथा देशका अन्य भागमा बस्ने चेपाङहरूको परिवर्तनको रफ्तार अलि कम छ। अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूमा विगत १० वर्षदेखि हालसम्मको अवधिमा उनीहरूको रहनसहन खानपान, भेषभुषा पेशा तथा बानी व्यवहारमा क्रमशः परिवर्तन हुँदै आएको छ। यी परिवर्तनले गर्दा चेपाङहरूको परम्परागत वासस्थान, धर्म, चाडपर्व तथा पेशालाई पछ्याडि छोड्दै नयाँ वासस्थान, पेशा अवलम्बन गर्न थालेका छन् जसले गर्दा उनीहरूको आर्थिक अवस्थामा समेत परिवर्तन आएको छ। त्यसैगरी सामाजिक मेलमिलाप, नातासम्बन्ध, कुटुम्बमा रमाउने चेपाङहरूमा यी परिवर्तनले गर्दा व्यक्तिवादीताले प्रश्रय पाउँदै गएको छ भने नातागोता सम्बन्ध भन्दा पनि पैसामुखी बानीव्यहोराको विकास हुँदै गएको छ। तर पनि हाल सानोतिनो व्यापार, व्यसाय, पशुपालन, आधुनिक खेतीप्रणाली, ज्याला तथा मजदुरी र नोकरी गर्ने चेपाङहरूको सङ्ख्या बढ्दो रहेको छ। जसले उनीहरूमा आर्थिक बृद्धि मात्र नभई चेतना, भविष्य प्रतिको सोच, शिक्षाप्रतिको लगाव, वचतको बारेमा सकारात्मक पहल गरेको छ। आज भन्दा ३ दशक अगाडिसम्म खानको लागि जंगली उत्पादनमा भरपर्ने बताउने चेपाङहरू हाल तरकारी उत्पादन र नगदेवाली तथा खाद्यान्न उत्पादन गर्न थालेका छन्। खाद्यान्नमा धान मकै गहुँ, कोदो, फापर छन् भने तरकारीमा

काउली, बन्दा, सीमि, गोलभेडा, तितेकरेला, लौका आदि सागसब्जी उब्जाएर नजिकको पसलमा बेचेर नगद आम्दानी गरी खाद्यान्न, नुनतेल, लुगाफाटा, मसलन्द आदिको खर्च जुटाउने गर्दछन् । जसले गर्दा हाल चेपाङहरु बजारमुखी बन्न थालेका छन् ।

७.१.१ सामाजिक-साँस्कृतिक प्रभाव

कुनै पनि व्यक्ति समाजविना रहन सक्दैन र समाज निश्चित मूल्य मान्यता तथा संस्कृतिविना रहन सक्दैन । व्यक्ति र समाज एक अर्कामा अन्तरसम्बन्धित छन् तसर्थ व्यक्ति विशेष देखि समाजमा हुने हरेक बदलावले अघि या पछि केही न केही प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । चेपाङहरुको सामाजिक तथा साँस्कृतिक जीवनमा परेका सामान्य प्रभावलाई छोटो र बुँदागत रुपमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

-)] अन्य व्यक्तिको अगाडि बोल्न नसक्ने चेपाङहरु हाल उनीहरुमा आत्मबल र आत्मविश्वासको विकास भएको कुरा बताउँदछ ।
-)] धर्म परिवर्तन गर्ने, अन्य समुदायको चाडपर्व तथा संस्कृति अवलम्बन गर्ने सिलसिला बढ्दो रहेको छ । जहाँ दशैं, तिहार, होली, क्रिसमस, नयाँ वर्ष आदि प्रमुख छन् ।
-)] बजारसँगको प्रत्यक्ष सम्पर्कको कारण हाल युवा पुस्ताको लवाइखवाइ तथा रहनसहन आधुनिक भएको छ ।
-)] विभिन्न संघसंस्थाबाट प्राप्त भएको तालिम गोष्ठी तथा जातजाति उत्थान सम्बन्धी कार्यक्रमले गर्दा हाल आफू जातको विकासको लागि पहल गर्न थालेका छन् ।
-)] शिक्षा, जनचेतना विस्तार तथा आर्थिक तथा सामाजिक लाभको लागि भए पनि हाल यिनीहरु खानेपानी समूह, वन उपभोक्ता समिति, सहकारी जस्ता संस्थामा विभिन्न पदमा बसेर काम गर्दै आइरहेका छन् जसले उनीहरुलाई अन्य समाजसँग घुलमिल हुन थप सहयोग गरेको छ ।
-)] हाल चेपाङहरु विस्तारै आफ्नो परम्परागत रहनसहन, मूल्यमान्यता धर्मसंस्कृतिलाई बिसेर देखावटीको दुनियाँतिर बढ्दैछन् ।

) चेपाङ समुदायमा हाल व्यक्तिवादीता हावी भएको कारण नाता सम्बन्धलाई कम महत्व दिने अवस्था श्रृजना भएको छ साथै सामुदायिक मेलमिलापमा कमी देखिन थालेको छ ।

७.१.२ आर्थिक प्रभाव

मनहरीका चेपाङहरुको आर्थिक जीवनको कुरा गर्दा हाल पनि उनीहरुको आर्थिक अवस्था कमजोर नै रहेको छ, तापनि पछिल्लो १०-१२ वर्षमा र अहिलेको स्थितिलाई हेर्दा केही भिन्नता पाउन सकिन्छ । विभिन्न क्षेत्रमा आएका परिवर्तनले उनीहरुको आर्थिक जीवनमा पनि प्रभाव पारेको छ, जसलाई निम्न बुँदामा राखेर हेर्न सकिन्छ ।

) आजभन्दा १०-१५ वर्ष अगाडिको र हालको स्थिति तुलना गर्दा उनीहरु पैसालाई बढी महत्व दिन थालेको कारण आर्थिक जीवन केही जटिल बनेको छ ।

) ४-५ हजारले वर्ष नै टार्ने चेपाङहरु हाल महिनामा नै खर्च गर्न थालेका छन् । हाल पहिलाको तुलनामा उनीहरुले गर्ने खर्च र खरिद दुवैमा बृद्धि भएको छ ।

) साना तथा ठूला व्यापार व्यसायमा संम्लग्न हुन थालेको र नगद आम्दानी गर्न थालेकोले उनीहरुको दैनिक उपभोग्य समानदेखि लताकपडा, खाद्यान्न बजारबाट ल्याउने प्रचलन बढ्दो छ ।

) हाल उनीहरु विभिन्न व्यापार, नोकरी तथा वैदेशिक रोजगारको लागि विभिन्न ठाउँमा जाने हुँदा उनीहरुको आर्थिक अवस्थाले कोल्टे फेरेको छ ।

) जंगलमा गएर महिनौ लगाएर कन्दमुल खोज्ने तथा विभिन्न जोखिम उठाएर शिकार गर्ने क्रम घट्दो छ भने ज्याला/मजदुरी, व्यापार, कृषि, तरकारी खेती तर्फ ध्यानाकर्षण हुन थालेको पाइन्छ ।

) उनीहरुको परम्परागत पेशा माछा मार्ने तथा हस्तकलालाई आधुनिक रुप दिँदै त्यसबाट राम्रै मुनाफा गर्न थालेका छन् ।

-) हाल उनीहरु मासिक रुपमा बचत गर्ने तथा विभिन्न सहकारी तथा अन्य संस्थामा नोकरी गर्न थालेका छन् ।
-) हाईब्रेड बीउ विजन, मल, किटनासक औषधी, भिटामिन प्रयोग गरी आफ्नो उत्पादनमा बृद्धि गराउन थालेका छन् जसबाट उनीहरुको आर्थिक अवस्था क्रमशः सुधारिदो अवस्थामा छ ।
-) हाल उनीहरुले मनाउने चाडपर्व तथा पुजाआजामा पनि धेरै खर्च गर्ने र देखाउने प्रवृत्ति बढ्दो रहेको छ ।

७.१.३ शैक्षिक प्रभाव

शिक्षाले मानिसमा चेतना ल्याउँदछ, र सोही चेतनाले मानिसको व्यवहारमा असर पार्दछ, र उसको व्यवहारले समग्र जीवनमा असर पार्दछ । विगत १०-१२ वर्षमा मनहरी क्षेत्रमा खुलेका स्कुल, बोर्डिङ्ग र औपचारिक तथा अनौपचारिक शैक्षिक संस्थाहरुले उनीहरुको सोच्ने, बोल्ने तथा निर्णय गर्ने साथै बानी व्यहोरामा समेत असर पारेको छ जसलाई तल बुँदात रुपमा हेर्न सकिन्छ ।

-) हाल मनहरी क्षेत्रका विद्यालय जाने उमेरका ९०% चेपाङ बालबालिका विद्यालय जाने गर्दछन् ।
-) शिक्षाकै माध्यमबाट हाल चेपाङहरु विभिन्न संस्थामा (निजी, सरकारी र गैरसरकारी) बसेर काम गर्दै आइरहेका छन् ।
-) हाल उनीहरु सरसफाइ, खानेपानी, स्वास्थ्य तथा बसोबास आदिका क्षेत्रमा विभिन्न सुरक्षा अपनाउन थालेका छन् ।
-) हाल उनीहरु धाराको पानी प्रयोग गर्ने तथा उपचारको लागि तुरुन्त मेडिकल जाने गर्दछन् भने परम्परागत उपचार पद्धति क्रमशः छोड्दैछन् ।
-) विभिन्न परिवार नियोजनको साधनहरु उपयोग गर्न र सुत्केरी हुँदा सुडेनीको सहयोग लिन थालेका छन् ।

-) मनहरीमा रहेका विभिन्न संघ संस्था, NGOs/INGOs ले चलाएका जनचेतना मुलक कार्यक्रममा सहभागी हुने तथा स्वास्थ्य केन्द्रमा नियमित स्वास्थ्य परीक्षण गराउने चेपाडहरु पनि बढ्दो रुपमा छन् ।
-) अभिभावकहरुमा पनि बच्चाहरुलाई पढाउनु पर्दछ भन्ने सोचको विकास भएको छ ।
-) परम्परागत विचारधारा राख्ने व्यक्तिहरु र नयाँ पुस्ताहरुबीच वैचारिक द्वन्द्वको स्थिति पनि रहेको छ । जसले गर्दा चेपाड समुदायमा केही तनावको स्थिति पनि श्रृजना गरेको छ । जसले सामाजिक मेलमिलापमा हास ल्याएको छ ।

७.१.४ राजनैतिक प्रभाव

राजनीतिक एक यस्तो पक्ष हो जसले समग्र राष्ट्रको संरचनामा प्रभाव पार्दछ । व्यक्ति विशेषदेखि समाज समुदाय तथा राष्ट्रमा राजनीतिको मुख्य भूमिका रहेको हुन्छ । राजनीतिलाई कुनै पार्टीगत अर्थमा मात्र नबुझी यसलाई कुनै समुदायको निर्णय गर्ने प्रक्रियादेखि एउटा सिङ्गो परिवारको निर्णय गर्ने अवस्था सम्म बुझ्नु पर्दछ । तलको बुँदाहरुमा यसलाई अझ स्पष्टसँग उल्लेख गरिएको छ ।

-) हाल मनहरीका चेपाड परिवारमा नयाँ पुस्ताले आफ्नो घर परिवार चलाउने र सम्पूर्ण पारिवारिक निर्णय गर्ने युवाहरु बढ्दो रुपमा छन् ।
-) नेपाल चेपाड संघ (२०५५) को स्थापना र उक्त संघबाट सञ्चालित विभिन्न चेपाड लक्षित कार्यक्रमले चेपाडहरुको आर्थिक, शैक्षिक तथा सामाजिक-सांस्कृतिक स्तर उठाउनमा मद्दत गरेको छ ।
-) युवा पुस्ताले नयाँ सोच र परिवर्तित विचारधाराका कारण चेपाडहरुमा रही आएको पारम्परिक धारबाट हाल उनीहरु हटेका छन् ।
-) मनहरीका चेपाड समुदायमा पनि राजनैतिक सहभागिता र जागरण बढ्दो रहेको छ ।

-) नेपाल चेपाङ संघ ०६७ को अनुसार वि.सं. २०६५ सालको संविधान सम्मको चुनावमा एकजना पुरुष (गोविन्द चेपाङ) मकवानपुर जिल्लाबाट मनोनित भएका छन् ।
-) मनहरीका नै संघ संगठन तथा संस्थामा (प्रजा विकास संघ, स्थानीय क्लब, सहकारी, कृषि समूह) चेपाङहरु विभिन्न ओहदामा बसेर काम गर्दै आइरहेका छन् ।
-) मनहरी गा.वि.स. २ मा रहेको रेडरोज युवा क्लबमा एक चेपाङ युवा अध्यक्ष रहिआएका छन् ।
-) मनहरी-३ मा चेपाङहरुका परम्परागत हातहतियार, भाडावर्तन, वस्त्र तथा अन्य औजारहरुमा जम्मा गरेर संग्रहालय पनि सञ्चालन भइरहेको छ ।
-) चेपाङहरुको राजनैतिक जागरण पहिलेको तुलनामा बढे तापनि राष्ट्रिय स्तरमा तथा निर्णय गर्ने तहमा उनीहरुको पहुँच रहेको पाइँदैन ।
-) राजनैतिक रुपमा विभाजन भएका चेपाङहरुमा विभिन्न राजनैतिक द्वन्द्व तथा भैं-भगडा तथा पैसाको लागि राजनीति गर्ने स्थिति विस्तारै बढ्न थालेको छ । जसले चेपाङ समुदायमा मनमुटावको स्थिति श्रृजना भएको छ ।

समग्रमा हेर्नुपर्दा चेपाङहरुको सामाजिक-साँस्कृतिक जीवन लगायत आर्थिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक जिवनमा विगत केही वर्षयता प्रभाव पर्दै आएको पाइन्छ तर कतिपय मूल्य मान्यता तथा रुढीवादी परम्परा तथा अन्धविश्वास हालसम्म पनि जिवितै रहेको छ । त्यस्तै गरी संयुक्त परिवारमा बस्ने प्रचलन कम हुँदै आएको, पारिवारिक मान्यता तोडिँदै गएको, पहिलो पुस्ता र दोश्रो पुस्ताविचको दुरी बढेको आदि जस्ता पक्षहरु पनि सृजना हुँदै गएको पाइन्छ । त्यस्तै गरी राजनीति तथा धार्मिक समूहमा रहेका चेपाङहरुमा पूर्ण ज्ञान र समझदारीको कमीले गर्दा आफ्नै समुदायभित्र पनि विभिन्न राजनैतिक तथा धार्मिक द्वन्द्वका श्रृंखलाहरु पनि बढ्न थालेको पाइन्छ जसले गर्दा चेपाङ समुदायको परम्परागत सामुहिक मेलमिलाप तथा सम्बन्धमा धमिलोपना आएको छ ।

अध्याय - आठ

सारांश र निष्कर्ष

यो अध्याय यस अध्ययनको अन्तिम अध्याय हो । यस अध्यायमा अध्ययनको सम्पूर्ण विषयवस्तुलाई समेट्दै अध्ययनको सारांश र निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

८.१ सारांश

नेपाल बहुजातिय, बहुभाषिक र बहुसाँस्कृतिक मुलुक हो जहाँ परापूर्वकालदेखि नै फरक सामाजिक-साँस्कृतिक विशेषता बोकेका जातजाति हरु बसोबास गर्दै आइरहेका छन् । जम्मा १०२ वटा जातजाति र ९३ भन्दा बढी भाषाभाषी रहेको यस मुलुकमा जनजातिको सङ्ख्या भने ५९ रहेको छ । वर्षौं अगाडिदेखि आदिवासीको रुपमा रहेका विभिन्न जातजातिहरु मध्ये कतिपयले समाजमा आफ्नो हैसियत जगेर्ना गर्न सकेका छन्, कतिले आफ्नो अस्तित्व गुमाइसकेका छन् भने कतिपयको अस्तित्व लोप हुने अवस्थामा रहेको छ । आफ्नो अस्तित्वलाई बचाउने क्रममा रहेको यिनै जातजातिहरु मध्ये एक जात चेपाङ हो ।

चेपाङहरु नेपालका केही अन्य जातजातिको तुलनामा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा राजनैतिक हिसावमा तल परेका जाति हो । अझ सम्म यदाकदा प्रारम्भिक अवस्थाकै रुपमा भेटिने यस जातिको मुख्य बसोबासको क्षेत्र गोरखा, धादिङ्ग, चितवन र मकवानपुर जिल्ला प्रमुख छन् । रामका सन्तान लव र कुस मध्ये आफूलाई लवका सन्तान र कुसुन्डाहरुलाई कुसका सन्तानको रुपमा स्विकार्दै कुसुन्डाहरुलाई अझै दुस्मनको रुपमा लिने गर्दछन् । वि.सं. २०५८ सालको जनगणना अनुसार नेपालभरी यिनीहरुको जम्मा जनसङ्ख्या ५२,२३७ रहेको छ जहाँ मकवानपुर जिल्लामा १५,३५३ रहेको छ भने अध्ययन क्षेत्र मनहरी गा.वि.स. मा १०६९ रहेको छ ।

चेपाडहरु जो विशेषगरी जंगल छेउछाउ र खोलाका किनारामा बस्न रुचाउँदछन् भने जंगली फलफूल तथा शिकार गरेर र कन्दमूल संकलन गरेर जिवनयापन गर्ने जात हो । खास गरी पहाडी इलाकामा बस्ने यी जात शिकार गर्न सिपालु रहने तथा अन्य समुदायबाट अलि टाढा आफ्नै छुट्टै वस्ती बसालेर बस्ने गर्दछन् । चेपाडको नामाकरणको सम्बन्धमा पनि 'चे' को अर्थ 'कुकुर' र 'वाङ्ग' को अर्थ 'वाण' हुने हुँदा उनीहरको भाषामा 'कुकुर लिएर शिकार गर्न जाने' हुँदा 'चेपाड' भएको अनुमान गरिन्छ भने 'च्यो' को अर्थ टाकुरा वा टुप्पो र 'वाङ्ग' को अर्थ 'ढुंगा' भएको हुँदा विगतमा पहाडको टुप्पोमा बस्ने र अष्टेरो भिरपाखा, कोप्चेरा तथा ढुंगाको चेपमा बस्ने भएकोबाट उनीहरुको नाम 'चेप+वाङ्ग' अर्थात् चेपाड भएको हो भने यिनीहरु जातिय हिसाबाट किराती (राई, लिम्बु, याख्या) सँग केही नजिक देखिन्छन् र कुनै कालखण्डमा छुट्टिएको विश्वास गरिन्छ । मंगोल नश्लका किराती तथा मंगोलसँग उनीहरुको शारीरिक बनावट मिल्दोजुल्दो देखिन्छ । चेपाडहरुको भाषाको कुरा गर्दा यिनीहरुको भाषा 'तिब्बती वर्मन' समूहको एक भाषा हो जसलाई 'भोट वर्मेली' समूहको भाषा पनि भनिन्छ । विभिन्न क्षेत्र अनुसार उनीहरुले बोल्ने शैलीमा केही भिन्नता भए पनि उनीहरुको बोल्ने शैली एकै नै हो । हालसम्म कुनै लिखित लिपि नभएका यी चेपाडहरुको भाषा स्रोत देवनागरी लिपी नै हो ।

यस अध्ययनमा मनहरी गा.वि.स.का खासगरी वडा नं. ३ का २५ घरधुरी र मनहरी बजार छेउछाउ बस्ने २५ घरधुरी चेपाड गरी जम्मा ५० घरधुरीको २८४ जना चेपाडहरु नमुना छनोट अन्तर्गत लिइएका छन् जसमा १५२ जना पुरुष छन् भने १३२ जना महिला रहेका छन् । जहाँ हालसम्म यिनीहरुको सामाजिक-साँस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक अवस्थामा आएको परिवर्तनलाई कसैले विस्तृत अध्ययन नगरिएको हुँदा यस अनुसन्धानकर्ताले उनीहरुको परम्परागत जिवनयापनका तौरतरिका साथै उक्त परम्परागत जिवनयापनका तौरतरिकामा परिवर्तन ल्याउने कारणहरू र उक्त परिवर्तनले पारेका सामाजिक-साँस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक प्रभावलाई खोतल्ने प्रयास गरेको छ ।

यस अध्ययन खासगरी वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक अनुसन्धान पद्धतिमा आधारित रहेको छ जहाँ प्राथमिक तथ्याङ्क (Primary Data) को सहयोगबाट सूचना संकलन गरिएको छ भने सहयोगको लागि दोश्रो तहको तथ्याङ्क (Secondary Data) को पनि प्रयोग गरिएको छ । त्यसको अलावा प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, मुख्य सूचनादाता सँगको अन्तर्वार्ता, अवलोकन, व्यक्तिगत अध्ययन तथा सामूहिक छलफलबाट समेत तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

समशीतोष्ण खालको हावापानी रहेको यस गा.वि.स.मा पश्चिमतर्फ घना जंगल रहेको छ पूर्वी पट्टि दुईवटा सामुदायिक वन (मनहरी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति र देवकोट सिम्फानी सामुदायिक वन उपभोक्ता समिति) रहेको छ भने खानेपानी तर्क सेतीदेवी खानेपानी उपभोक्ता समिति र मनहरी खानेपानी उपभोक्ता समिति रहेको छ । यहाँको जंगलमा पाइने मुख्य जटिबुटीहरूमध्ये 'चिउरी' चेपाङहरूको लागि महत्वपूर्ण वृक्ष हो । जंगलको अलावा जमिन अर्को मुख्य स्रोतको रूपमा चेपाङहरूको लागि रहेको छ । जसबाट उनीहरू कृषि उत्पादन गर्ने गर्दछ । तिनीहरूले जमिनलाई खेत, बारी र पाखो भनेर छुट्याएका छन् ।

चेपाङहरूको पारिवारिक अवस्थालाई हेर्ने हो भने दुई प्रकारका पारिवारिक अवस्था थाहा पाउन सकिन्छ जुन एकल परिवार संयुक्त परिवार छन् । हाल चेपाङहरू संयुक्त भन्दा पनि एकल परिवारमा बस्न थालेका छन् । अध्ययन क्षेत्र मनहरमा धेरै कम चेपाङहरू मात्र संयुक्त परिवारमा बसेको पाइयो । नमुनामा परेका ५० घरधुरी मध्ये ८४ प्रतिशत एकल परिवारमा बस्दछन् भने बाँकी १६ प्रतिशत मात्र संयुक्त परिवारमा बस्ने गरेको पाइयो । चेपाङहरूको शैक्षिक अवस्था हेर्ने हो भने हाल पनि उक्त ठाउँमा अनपढको प्रतिशत ५५.५८% रहेको छ भने निम्न माध्यमिक तहमा १६.९० मात्र रहेको छ । तर हाल पहिलाको तुलनामा महिलालाई पढाउने अभिभावकको सङ्ख्या बढेको पाइन्छ । पहिले छोरोलाई मात्र स्कूल पठाउने अभिभावक हाल छोरीलाई पनि पढाउनुपर्दछ भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ । त्यस्तै हाल एस.एल.सी. उत्तिर्ण गर्न चेपाङहरू २.८१ प्रतिशत छन् भने स्नातक सम्म पढ्ने ०.३५ प्रतिशत मात्र भए पनि रहेको पाइन्छ ।

चेपाडहरुको परम्परागत जीविकोपार्जन गर्ने तरिकाहरु आफैमा विशेष प्रकारका रहेका छन् । खासगरी जंगलमा तथा खोलानालामा आश्रित रहने यी जातिहरु विशेषत जंगली उत्पादनहरु तथा खोलामा माछा मार्ने र जंगलमा शिकार गर्ने, मह काड्ने गर्दछन् भने जंगल वरीपरी नै स-साना भुपडी बनाएर समूहगत रुपमा रहने गर्दछन् । आफ्नो जीवन धान्नको लागि मुख्य पेशाको रुपमा नै जंगलमा कन्दमुल संकलन गर्ने, शिकार गर्ने, माछा मार्ने तथा आफ्नो घरमा चाहिने सामाग्रीहरु आफै बनाउने गर्दछन् । यिनीहरुले संकलन गर्ने मुख्य कन्दमूलहरुमा गिद्धा भ्याकुर, मालाङ्ग, चुइला, तरुल, पिडालु, सखरखण्डा आदि छन् भने तरकारीको रुपमा च्याउ, सिस्नु, कोइरालो, कर्कला आदि पर्दछन् । त्यस्तै गरी चिउरीको दानालाई पनि यिनीहरु मुख्य फलको रुपमा प्रयोग गर्दछन् । चेपाडहरुमा शिकार खेल्नु पनि महत्वपूर्ण पेशाको रुपमा लिइन्छ । खासगरी धनुसवाण तथा कुकुर लिएर शिकार खेल जाने, समूहमा शिकार खेल जानु यिनीहरुको प्रमुख विशेषता हो । यिनीहरुले शिकार गर्ने प्रमुख जनावरहरुमा मृग, खराडी, जराडी, दुम्सी, काडे भ्याकुर, बँदेल, आदि रहेका छन् । शिकार गर्नुको अलावा यिनीहरु मौरीको घर खोजेर मह समेत काड्ने गर्दछन् । त्यस्तै गरी खोला नालाको किनारामा माछा मार्ने पेशालाई पनि चेपाडहरुको परम्परागत जीविकोपार्जनको अर्को प्रमुख अङ्गको रुपमा लिइन्छ । माछा मार्न जाँदा कहिले परिवारसँग त कहिले समूहगत रुपमा जाने गर्दछन् । समूहगत रुपमा जाने बेलामा आफ्नो पुरोहित (पाण्डे) लाई सँगै लान्छन् र पाण्डेले विभिन्न मन्त्र फलाकेपछि जाल, विशालु धुलो, वल्छीको सहायताले माछा मार्ने गर्दछन् । चेपाडहरुले आफ्नो घर निर्माण साथै घरको लागि आवश्यक पर्ने सामाग्री (डोको, नाम्लो, डालो, थुन्चे, गुन्द्रि भकारी, मान्द्रो) आफै निर्माण गर्ने गर्दछन् जसको कारण बजार क्षेत्रबाट टाढा रहेर पनि आफ्नो दिनचर्या सजिलै बिताउँछन् । शहर बजार भने यिनीहरु लत्ताकपडा, भाडावर्तन किन्न १ वर्षमा एक पटक मात्र जाने चलन छ । त्यस्तैगरी खोरिया फाडेर खेती (Slash-and-Burn Agriculture) गर्ने जातिको रुपमा पनि यिनीहरुलाई चिनिन्छन् । आफ्नो वासस्थान वरपरको जंगल फोडेर वा आगो लगाएर त्यहाँ मकै, कोदो, भटमास जस्ता अन्नहरु उब्जाउने गर्दछन् जसलाई उनीहरु जंगली उत्पादन वा कन्दमूल नभएको बेलामा खान र जाँड, रक्सी, छ्याङ्ग बनाउन प्रयोगगर्ने गर्दछन् ।

अध्ययन क्षेत्रका प्रायः चेपाङहरू कृषि क्षेत्रमा लागेका छन् । कृषिको अलावा चेपाङहरू पशुपालन, व्यापार, मजदुरी, माछा मार्ने तथा नोकरीतिर पनि संलग्न छन् भने कतिपयले कन्दमुल संकलन गर्ने गर्दछन् । लगभग ४० प्रतिशत चेपाङ परिवार कृषिमा सम्लग्न रहेका छन् भने ८ प्रतिशत पशुपालन, १० प्रतिशत ज्याला/मजदुरी, ८ प्रतिशत व्यापार र १० प्रतिशत सेवा तथा नोकरीमा रहेका छन् भने अझै पनि २० प्रतिशत खाद्य संकलन (कन्दमुल संकलन) र ४ प्रतिशत माछा मार्ने पेशाबाट आफ्नो जीवन गुजारा गर्दछन् ।

अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूको जीवनयापनको बारेमा थाहा पाउने अर्को प्रमुख स्रोत तिनीहरूको आम्दानी हो । अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूको आम्दानी एकदमै न्यून रहेको छ । जहाँ वार्षिक ५००० भन्दा पनि कम कमाउने चेपाङहरू ६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ भने वार्षिक १,००,००० भन्दा माथि कमाउने १४ प्रतिशत छन् जुन हाल अध्ययन क्षेत्रमा मैलाएको तरकारी खेती तथा पशुपालन व्यवसायको कारण हो । त्यसैगरी खर्चको कुरा गर्दा वार्षिक ५००० भन्दा कम खर्च गर्ने ६ प्रतिशत छन् भने १,००,००० भन्दा बढी खर्च गर्ने ४ प्रतिशत छन् । अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूको खर्च पहिलेको भन्दा बढेको पाइन्छ ।

पशुपालन मनहरी गा.वि.स. का चेपाङहरूको लागि एक अङ्ग भएको छ । जहाँ पशुपालन व्यवसाय मात्र गरेर जीवन धान्ने ८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । जसमध्ये कुखुरा प्रायः सबैको घरमा पाल्ने गरेको पाइयो भने सुंगुर तथा बंगुर अलिकति हुने खानेको घरमा मात्र पालेको पाइयो ।

भू-स्वामित्व तथा उत्पादनको अवस्थालाई हेर्ने हो भने २६ प्रतिशत चेपाङहरूको खेत छैन भने ३ प्रतिशत चेपाङहरूको खेत तथा बारी दुवै छैन । अध्ययन गरिएका ५० घरधुरी मध्ये मात्र २ प्रतिशतको १६ कठ्ठा भन्दा बढी खेत रहेको र २ प्रतिशतको बारी रहेको छ । त्यस्तैगरी सबैभन्दा बढी १-५ कठ्ठा खेत हुने चेपाङ ६६ प्रतिशत र बारी हुने चेपाङ ७२ प्रतिशत रहेका छन् र उत्पादनको अवस्था हेर्दा वार्षिक १ मुरी भन्दा पनि कम हुने १९.१४ प्रतिशत रहेको पाइन्छ भने वार्षिक २० मुरी भन्दा बढी हुने चेपाङ २.१२ प्रतिशत मात्र रहेको छ । जहाँ १-५ मुरी उत्पादन हुने चेपाङ प्रतिशत सबैभन्दा

धेरै ४४.६८ प्रतिशत रहेको छ । जहाँ ३ महिना भन्दा कम खान पुग्ने परिवार सङ्ख्या १२ (२५.५३%) रहेको छ भने १२ कट्टा भन्दा बढी आफ्नो उत्पादनले खान पुग्ने परिवार ३ अर्थात् ६.३८ प्रतिशत मात्र रहेको छ जसले चेपाङहरूको न्यून आर्थिक अवस्थाको चित्रण गर्दछ ।

अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरूले यसरी परम्परादेखि नै आफ्नो जीवन गुजारा गर्नको लागि विभिन्न पेशा र तरिका अपनाउँदै आउने क्रममा विगत १० वर्ष यता यसमा परिवर्तन भएको छ जसले गर्दा उनीहरूको आफ्नो परम्परागत जीविकोपार्जनको तरिकालाई छोड्दै नयाँ नयाँ अवसरको खोजी गर्ने, नयाँ-नयाँ पेशा अवलम्बन गर्न थालेका छन् जसमा विभिन्न कारणहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ जसमा प्रथम त मनहरी गा.वि.स.मा रहेका दुइ ठूला जंगलहरू मनहरी र सुनाचुरीलाई सरकारद्वारा सामुदायिक वन घोषणा गरी वन उपभोक्ता समितिको गठन हुनुलाई लिन सकिन्छ जसले गर्दा जंगलमा नै आश्रित चेपाङहरूको खानपानमा मात्र असर पुगेन उनीहरूको वासस्थान समेत खोसियो । यसरी चेपाङहरूलाई जंगल क्षेत्रबाट हटाउने क्रममा वि.सं. २०५६ सालमा राहत स्वरूप प्रति परिवार ५ धुर जग्गा र १५००० नगद वितरण गरी मनहरी बजार वरपरका ईलाकामा स्थानान्तरण गर्‍यो फलस्वरूप चेपाङहरू अन्य समुदायसँग घुलमिल हुन थाले भने मनहरी लोथर लगायत हेटौँडा बजारसम्म उनीहरूको सम्पर्क बढ्न थाल्यो । जसले गर्दा नयाँ नयाँ कामको खोजी गर्ने, ज्याला तथा मजदुरी गर्ने, व्यापार गर्ने अवसर प्राप्त भयो जसको कारण उनीहरूले विस्तारै परम्परागत पेशा तथा जीवनशैलीलाई त्याग्नुपर्ने बाध्यता भयो । त्यस्तै गरी अर्को कारणको रूपमा मनहरी तथा वरपरको गाउँसम्म भएको सडक विस्तार बजार विस्तारलाई लिन सकिन्छ । यसरी सडक तथा बजार विस्तार हुँदा चेपाङहरूले मनही, हेटौँडा लोथर बजार सम्म पुगेर ज्याला मजदुरी गर्ने अवसर पाए भने आफूले गरेको उत्पादनलाई पनि सजिलै बिक्री गर्न पाए जसको कारणबाट उनीहरूले आर्थिक लाभ लिन सके । मनहरी देखि चैनपुर सम्मको ७ कि.मी. लामो सडकखण्ड बनेपश्चात् चैनपुर तथा मनहरी वरपरका गाउँमा व्यापारिक आदानप्रदान बढेको छ साथै तरकारी, खसी, कुखुरा, हास, माछा पनि मनहरी बजारमा

ल्याएर बेचन सरल भएको छ भने मनहरी सडकछेउछाउ साना घुम्ती तथा पसलमा चिया बेच्ने चेपाडहरु पनि बडेका छन् जसले वार्षिक राम्रै मुनाफा गर्न सफल छन् । बजार विस्तार भएका कारण ज्याला मजदुरी गर्ने अवसर पनि चेपाडहरुले पाएका छन् । १० वर्ष अगाडि चेपाडहरुमा व्यापार गर्ने तथा नोकरी गर्ने जनसङ्ख्या शुन्य थियो भने हाल क्रमशः व्यापारमा ८ प्रतिशत र नोकरीमा १० प्रतिशत चेपाडहरु सम्लग्न छन् । त्यस्तै १० वर्ष अगाडि कन्दमुल संकलन गर्ने ५४ प्रतिशत थिए भने हाल त्यो अनुपात घटेर २० प्रतिशतमा झारेकोवाट पनि चेपाडहरु वैकल्पिक पेशातर्फ लागेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । जसमा कृषि गर्दा विभिन्न हाइब्रेड बिउ तथा मल प्रयोग गर्ने चेपाडहरु ६५.९५ प्रतिशत रहेका छन् जुन १० वर्षे अगाडि शुन्य थियो । जसले गर्दा हाल उत्पादनमा बृद्धि भई उनीहरुको जीवनस्तर माथि पुर्याउन सहयोग गरेको छ जुन एक प्रमुख कारण हो । अध्ययन क्षेत्रमा अर्काको जग्गा कमाउने / ज्याला मजदुरी गर्ने साथै विभिन्न सहायक व्यापारिक क्रियाकलापमा लागेका मानिसहरुले आफ्नो जीवनस्तर पहिलाको भन्दा राम्रो भएको बताउँदछन् । हाल दैनिक ३००-५०० सम्म ज्यालावाट चेपाडहरुले आम्दानी गर्दछन् भने मनहरी बजार वरपर बाहुन क्षेत्रीको खेत तथा बारीमा काम गर्ने, जग्गा ठेक्कामा लिने आदि काम पनि चेपाडहरुले गर्न थालेका छन् जसले गर्दा उनीहरुलाई जंगलको भरपर्नुपर्ने स्थिति रहेको पाइँदैन । सहायक पेशाको रुपमा सबैभन्दा बढी खसी, कुखुरा, व्यापार ३०.७६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ भने चिउरीको दाना र माहुरीपालन जम्मा ७.६९ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । त्यस्तै शैक्षिक स्तर बढेकाले पनि उनीहरुले विभिन्न क्षेत्रमा अवसर पाउँदैछन् । त्यसैगरी अध्ययन क्षेत्रका चेपाडहरुमा बढ्दो शैक्षिक लगावले गर्दा पनि उनीहरुको जीविकोपार्जनमा परिवर्तन आएको पाइन्छ । हाल नयाँ युवापुस्ताहरु शिक्षाकै माध्यमबाट विभिन्न ठाउँमा नोकरी गर्ने, विदेश जाने गर्न थालेका छन् भने अभिभावकहरु पनि बच्चाहरुलाई शैक्षिक अवसर दिनुपर्छ भन्ने कुरामा सहमत भएको पाइयो । मनहरी गा.वि.स.मा रहेको विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाले दिएका सिपमुलक तालिम तथा तरकारी खेती र व्यापार गर्ने विभिन्न सीपमूलक तालिम दिने, जनचेतना फैलाउने, प्रौढ शिक्षा, स्वास्थ्य सम्बन्धी तालिम दिने साथै निशुल्क शैक्षिक सामग्री वितरण जस्ता कार्यक्रम गर्न थालेपछि उनीहरुको जीवनमा

परिवर्तन आएको र परम्परागत पेशा भन्दा नयाँ पेशातिर नै आफूलाई सन्तुष्ट मिलेको कुरा चेपाङहरू बताउँछन् । जसले उनीहरूको जीवनयापनमा परिवर्तन ल्याउन ठूलो मद्दत गरेको छ । अध्ययन गरिएका ५० घरधुरीमध्ये १९ प्रतिशत पशुपालन सम्बन्धी, ८ प्रतिशत सिलाइ बुनाइ र हस्तकला सम्बन्धी र १६ प्रतिशतले कृषि तथा तरकारी सम्बन्धी तालिम लिएको पाइयो जहाँ उक्त तालिमबाट वञ्चित अभै पनि ६८ प्रतिशत रहेकोबाट अभिसम्म पनि प्रभावकारी ढंगबाट तालिम नभएको देखिन्छ ।

यसरी मनहरी-२ तथा ३ वडा नं. चैनपुरका चेपाङहरूको जीवनयापनमा आएको परिवर्तनले उनीहरूको सामाजिक-साँस्कृतिक, आर्थिक, राजौतिक विभिन्न पक्षमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको पाइन्छ जसमध्ये कोही उनीहरूको लागि लाभप्रद हुन् भने कोहीलाई उक्त प्रभाव परेको छैन तर जे भए पनि पहिलाको तुलनामा उनीहरूमा बढेको सचेतना, आत्मविश्वास, आत्मबल तथा जागरण भने बढेको छ तर उक्त समाजमा आधुनिकीकरण, संस्कृतिकरण तथा देखावटीले भित्रिएको भड्किलो फेसन, पारिवारिक मर्यादा घट्नु, एकल परिवार, पहिलो पुस्ता र दोस्रो पुस्ता विचको दुरी बढ्नु, अनावश्यक खर्च बढ्नु, परम्परागत पेशा तथा कला लोप हुँदै जानु आदि केही नकारात्मक असरहरू पनि यो परिवर्तनले चेपाङहरूको जनजीवनमा पारेको छ ।

८.२ निष्कर्ष

जीवनयापन भनेको कुनै पनि वातावरणमा तथा समय र परिस्थिति संग समायोजन हुने प्रक्रिया हो । हरेक समाजमा परिवर्तन निरन्तर हुने प्रक्रिया हो जुन समाज र वातावरणको निर्देशन अनुसार चल्दछ । यस परिच्छेदमा अध्ययनको प्राप्ति वा मुलभूत निष्कर्षलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य भनेको मनहरी गा.वि.स.मा बस्ने चेपाङहरूको परम्परागत जीविकोपार्जनका तौरतरीका पत्ता लगाउने साथै उक्त परम्परागत जीविकोपार्जनका तरिकामा परिवर्तन ल्याउने कारण र उक्त परिवर्तनले उनीहरूको जनजीवनमा पारेको प्रभावको चर्चा गर्नु हो ।

चेपाडहरु आफ्नो परम्परादेखि नै जंगल तथा खोला छेउछाउ बस्ने एक जाति हो । उनीहरु परम्परादेखि नै शिकार गर्न जंगल जाने, जंगली कन्दमुल तथा फुलफुल खाने, त्यस्तै माछा मारेर, मौरी पाल्ने तथा खोरीया फाडेर गुजारा खेती गर्दै स-साना कटेरा र भुप्राहरु बनाइ आफ्नो जीवन निर्वाह गर्दथे । निकै कम मात्रामा जमिनको उपलब्धता र कम उत्पादनले गर्दा साथै जंगलको तथा खोलाको स्रोतको अभावले गर्दा विस्तारै उनीहरु आफ्नो जीवन चलाउन अन्य आर्थिक क्रियाकलापको सहायता लिन थाले जस्तै पशुपालन, मजदुरी/ज्याला, व्यापार नोकरी ड्राइभिङ्ग, वैदेशिक रोजगार जसले गर्दा उनीहरुको अवस्थामा परिवर्तन आइरहेको छ । यद्यपी चेपाडहरु इमान्दार, कडा परिश्रमी छन् तर पनि अशिक्षित र गरिब छन् । हाल अध्ययन क्षेत्रमा भएका केही प्रत्यक्ष परिवर्तन वा विकासका कार्यहरु जस्तै शिक्षाको सुविधा, स्वास्थ्य सुविधा, यातायात, सडक, खानेपानी, विद्युत, बजार विस्तार भए तापनि ती सबै क्षेत्रबाट उनीहरुले फाइदा पाउन भने सकिरहेका छैनन् तर पनि विगत १०-१२ वर्ष अगाडि विकासका यी क्रियाकलापमा उनीहरुको उपस्थिति शुन्य नै थियो भने हाल केही प्रतिशत भए पनि रहेका छन् जसबाट चेपाडहरुमा निरन्तर परिवर्तन हुने क्रम जारी छ । जसले उनीहरुको सामाजिक-सांस्कृतिक आर्थिक राजनैतिक जीवनमा उतारचढाव ल्याइरहेको छ ।

चेपाडहरुको जीवनयापनमा परिवर्तनको मुख्य कारण सामुदायिक वनको गठन र जग्गा वितरण हो जसले चेपाडहरुलाई आफ्नो प्रमुख र परम्परागत वासस्थानबाट स्थान्तरण गरी मनहरी बजार क्षेत्र वरिपरी बस्ती बसाल्यो । जसले गर्दा उनीहरुको सम्पर्क अन्य जातजाति तथा बजार क्षेत्रमा हुन थाल्यो फलस्वरुप यी कुराहरुले चेपाडहरुको परम्परागत जीवनशैलीमा परिवर्तन ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । त्यस्तै गरी अन्य सहायक कारणहरुमा मनहरी बजार विस्तार, हेटौंडा बजार तथा चितवन बजार प्रमुख हुन् भने यातायात अर्को प्रमुख तत्व हो । जसले गर्दा उनीहरुलाई विभिन्न ठाउँमा गइ नोकरी, ज्याला मजदुरी गर्ने अवसर प्राप्त भयो भने व्यापारको लागि विभिन्न ठाउँमा गइ बढी भन्दा बढी मुनाफा कमाउने अवसर प्राप्त भयो । त्यस्तै गरी मनहरी बजार वरपर खुलेका नयाँ पसल, बजार विस्तारले

गर्दा उनीहरूलाई ज्याला मजदुरी गर्न तथा व्यापार गर्ने सहज भएको छ । जुन उनीहरूको जीवनयापनमा परिवर्तन ल्याउन सहयोग गर्ने एक प्रमुख कारण हो ।

मनहरीका चेपाङहरूको प्रमुख पेशा भनेको कृषि नै हो । १०-१२ वर्ष अगाडि गुजारा खेती अर्थात् परम्परागत प्रविधिद्वारा खेती गर्ने चेपाङहरू हाल विभिन्न हाइब्रेड बीउ, मल, औषधी तथा विषाधीको प्रयोग गरेर उत्पादन बढाउन सक्षम भएका छन् । त्यस्तै गरी मौसमी तथा बेमौसमी तरकारी खेती गरेर हाल उनीहरूको जीवनयापनमा परिवर्तन आएको छ । उत्पादन भएको तरकारी तथा फलफूल मनहरीमा मात्र नभइ हेटौँडा तथा चितवन सम्म पुऱ्याइ भन् बढी नाफा कमाउने चेपाङहरूमा कोही कोही ठाउँठाउँबाट तरकारी, अन्न किनेर ठूलो मात्रामा व्यापारीलाई बेच्ने गर्दछन् । हाल कतिपय चेपाङहरू व्यापारिक ढंगबाट पशुपालन गर्ने जसमा गाइ, भैंसी, सुंगुर, लगायत खसी, बोका र कुखुरा र परेवा समेत रहेका छन् भने कसैले माछा पालन गरेका छन् । जसबाट उनीहरूले कन्दमुल संकलन गरेर भन्दा बढी सन्तुष्टि प्राप्त गरेका छन् भने जीवनस्तर पनि बढेको छ । यी विभिन्न पेशागत कुराले उनीहरूलाई पहिलाको स्थितिबाट माथि उठ्न सहयोग गरेको छ भने मनहरीमा रहेका विभिन्न NGOs/INGOs हरूले प्रदान गरे विभिन्न तालिम तथा सहयोगले गर्दा उनीहरूमा भन् आत्मविश्वास तथा चेतना थपिदिएको छ । त्यस्तै राज्यबाट हाल प्राप्त भएको आरक्षण तथा कोटा प्रणालीबाट कतिपय चेपाङहरू सरकारी जागिर, पुलिस तथा सेनामा समेत भर्ति हुन थालेको छन् । यी विभिन्न पेशागत, राजनैतिक, शैक्षिक र सामाजिक-साँस्कृतिक परिवर्तनले गर्दा उनीहरूको सामाजिक, साँस्कृतिक जनजीवन, बोलीचाली लवाइखवाइ, रहनसहन, चालचलन तथा चाडपर्व मनाउने तरिका, सामाजिक स्थान तथा इज्जत प्रतिष्ठामा पनि प्रभाव पारेको छ र ती आजभन्दा १०-१२ वर्ष अगाडिको स्थिति भन्दा क्रमशः बदलिंदो रूपमा त परिवर्तन गराएको छँदैछ साथै उनीहरूको वैचारिक रूपमा पनि विस्तारै सचेत गराउँदै छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा आजभन्दा १० वर्ष अगाडिको सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा शैक्षिक स्थितिमा अध्ययन क्षेत्रमा चेपाङहरूमा पक्कै पनि परिवर्तन आएको छ । कुनै परिवर्तन चेपाङहरूले चाहेर आएको छ भने कुनै नचाहँदा

नचाहँदै पनि आएको छ । यसरी आएको परिवर्तनले अन्ततः चेपाङहरूको चेतना धारणा, सोच, खानपान, रहनसहन, भेषभुषामा परिवर्तन ल्याउनुको साथै राजनैतिक रूपमा जागरण पनि थपिदिएको छ । नयाँ पुस्तामा बढेको शैक्षिक जागरण, जनचेतनाले गर्दा उनीहरूले विस्तारै आफ्नो परम्परागत जंगल आश्रित जीवन प्रणालीलाई छोड्दै तरकारी खेती, नगदेवाली खेती, पशुपालन तर्फ मोडिएको छ । हाल विभिन्न संघसंस्था तथा सरकारी निकायबाट वितरण गरिने निःशुल्क राहत सामग्री तथा सेवाको कारणले चेपाङहरूमा विस्तारै अर्काको भरपर्ने, पैसाको लागि मात्र काम गर्ने, व्यक्तिवादिता र छलकपट गर्ने जस्ता व्यवहारको विकास भएको छ जसबाट छिटपुट रूपमा चेपाङ समुदायमा राजनैतिक तथा धार्मिक द्वन्द्व तथा सामाजिक मेलमिलाप पातलिँदै गएको अनुमान लगाउन सकिन्छ । मानिस तथा परिवारमा बढी उत्पादन गर्ने र बढी लाभ लिने मनसायले समाज व्यक्तिवादितर उन्मुख छ । युवा वर्गमा बढ्दो चेतना तथा बजारमुखी दिनचर्चा, आधुनिक तथा देखावटी लवाइखवाइ जस्ता क्रियाकलापले बृद्ध वर्ग र युवा वर्ग विच दुरी बढेको (Age gapping) छ । जसले पारिवारिक मर्यादा घटाउँदै लगेको छ भने एकल परिवार निर्माण हुने क्रम बढ्दो छ । हाल अध्ययन क्षेत्रका चेपाङहरू परिवर्तनको संघारमा उभिएका छन् जहाँ परम्परागत जीवनपद्धतिसँग पनि उनीहरू गाँसिएका छन् जसको संरचना भत्किन लागेको छ भने नयाँ आधुनिक र बजारमुखी जिवनशैलीलाई पनि पूर्णरूपमा धान्ने नबनिसकेको अवस्थामा चेपाङ समाज एक द्वन्द्वात्मक अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छ जसले गर्दा धार्मिक विश्वास, मूल्य मान्यता, खानपान र भेषभुषामा छिटोछिटो परिवर्तन भइरहेको छ ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सामग्री (References)

- के.त.वि. (२००१), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, काठमाडौं ।
- गुरुङ्ग, गणेशमान (२०६५), *चेपाङ समाज र वातावरण (चेपाङ खाद्य संस्कृति र जैविक विविधता)*, रिम्स नेपाल, धादिङ्ग ।
- जिल्ला वन कार्यालय (२०६३), *मकवानपुरमा वनजंगल: दश वर्षको अगाडि र हालको तुलनात्मक स्थिति*, मकवानपुर ।
- जिल्ला विकास समिति (२०६४), *मकवानपुर पाक्षिक बुलेटिन* ।
- जिल्ला विकास समिति (२०५८), *भिलेज प्रोफाइल*, मकवानपुर ।
- जिल्ला विकास समिति (२०५८), *प्रजा जातिको परिचय र प्रजा विकास कार्यक्रम*, मकवानपुर ।
- जिल्ला शिक्षा कार्यालय (२०६३), *शैक्षिक झलक*, मकवानपुर ।
- न्यौपाने, गोविन्द (२००९), *नेपाली समाजको रुपान्तरण: पृष्ठभूमि र परिवेश*, सेन्टर फर डेभलपमेन्ट स्टडिज काठमाडौं ।
- विष्ट, डि.वी. (१९६९), *सबै जातका फूलवारी*, रत्नपुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- भण्डारी, यज्ञमूर्ति (२०६१), *चेपाङ जातिको सामाजिक, साँस्कृतिक र आर्थिक अवस्थामा आएका परिवर्तनहरु*, समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय केन्द्रीय विभाग (अप्रकाशित शोधपत्र) ।
- राई, उद्धव (२०६७), *चेपाङ समाजमा परिवर्तन, साँस्कृतिक र संरचनागत अवलोकन र प्रक्षेपन, आदिवासी जनजाति*, अङ्क ३, मंसिर २०६७, आदिवासी जनजाति उत्थान, राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।

- Aryal, Kamal Prasad. 2007. *Uncultivated plants: an option for livelihood support of the people in mid-hills of Nepal*. International master programmed at the Swedish bio-diversity center. (<http://www.erajournal.org/ojs/index.php/era/artical/viewpr ofile223>)
- Bhatta, B.N. (1995). *Adaptative Strategies of Kumal of Baglung District*, Central Department of Sociology/Anthropology, Unpublished.
- Bhurtel, B, 2007. *Changing livelihood strategies of Kumals living in phokhara vally of western Nepal*. Unpublised Dissertation T.U.
- Caplan, Lianel, 1970. *Land and Social Change in Eastern Nepal*. RoulEDGE and Kegal Poul Limited, London
- Caughly, R.C. 1982. *The syntax and morphology of the verb in chepang*: Department of linguistics, The Australian national university, Canberra.
- Chhetri, R.B 1990. *Immigrant Thakalis of Pokhara: an Exercise in urban ethnography*. M.A. Dissertation, Pune University, India.
- DFID and The World Bank, 2006. “*Unequal Citizens: Gender, Caste and Ethnic Exclusion in Nepal*”, Anamnagar Kathmandu: DFID and The World Bank
- Gurung, G.M. 1989. *The Chepang: A study in continuity and change*.
- Gurung, G.M. 1995. *Report from the Chepang Village: society, culture and change*. Kathmandu, Nepal .
- Hodgson. B. H.1848 *On the Chepang and Kusunda Tribe of Nepal*. Journal of the Asiatic Society of Bengal

- Hofer, A. 1984. *Caste hierarchy and the state in Nepal: A study of muluki Ain of 1854*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.
- Indigenous Nationality Act 2001: Government of Nepal.
- Nepal Forest Act 1993. Government of Nepal
- Pokharel S.K and et. al. 2006. *Changing livelihood strategies of the dalit: A case study in the pokhara vally*. CNAS journal vol.33.
- Pokhral, N. 1996. *Social Cultural Change Among Rajbanshis of Chandragadi: a case study of Chandragadi VDC of Jhapa District*. M.A. Dissertation submitted to the central department of socio/anthro. T.U., Kathmandu, Nepal.
- Rai, N.K 1985. *Peoples of the stone: The Chepang of Central Nepal*. Centre for Nepal and Asian Studies, Kathmandu.
- Soviet, P.1992. *The happiness in wilderness: The chepang*. Bluerays publication. Kathmandu. Nepal.
- Subba, D.P. 2059 B.S. *Constitutional and Legal Issues for the Development of Indigenous peoples/Nationalities and Its Solutions*. A paper presented at the seminar on 'inclusion of nationalities issues in the 10th plan' may 22, 2002. Kathmandu.
- Upreti and Adhikari 2006. *A case study on Marginalized Indigenous Communities Access to Natural Resources n Nepal: National Laws, Policies and Practices*, 19th Feb, 2006, ICARRD.

अनुसूची-१
घरधुरी सर्वेक्षणको लागि प्रश्नपत्र

१. घर नं. :-
२. उत्तरदाता :-
 (क) नाम :- (ख) उमेर :-
 (ग) लिङ्ग :- पुरुष/महिला (घ) धर्म :-
 (ङ) पेशा :-
३. घरमुली :
 (क) नाम :- (ख) उमेर :-
 (ग) लिङ्ग :- पुरुष/महिला (घ) धर्म :-
 (ङ) पेशा :-
४. उत्तरदाताको पारिवारिक विवरण :

क्र. सं.	नाम	घरमुलीसँगको नाता	उमेर	वैवाहिक स्थिति	मुख्य पेशा		शिक्षा	कैफियत
					१० वर्ष अगाडि	वर्तमान		
१								
२								
३								
४								
५								
६								
७								
८								
९								
१०								

नयाँ पेशा :-

कारण :-

१५. तपाईंसंग जग्गा जमिन छ कि छैन ? यदि छ भने तलको विवरण दिनुहोस् ।

जग्गाको प्रकार	जम्मा जग्गा (कठामा)	पुर्खाबाट पाएको	आफैले किनेको	कैफियत
खेत				
बारी				
खरबारी (पाखो)				

१६. तपाईंलाई तपाईंको उत्पादनले कति समय खान पुग्दछ ?

क्र.सं.	खान	विवरण
१	३ महिना भन्दा कम	
२	३-६ महिना	
३	९-१२ महिना	
	१२+	

१७. के तपाईंले पछिल्लो १० वर्षमा जग्गा किन्नु भयो वा बेच्नुभयो ? यदि हो भने तलको विवरण दिनुहोस् ।

जग्गाको प्रकार	किनेको (कठामा)	बेचेको (कठामा)	कैफियत
खेत			
बारी			
खरबारी (पाखो)			

१८. तपाईंले खेती गर्दा नयाँ कुनै आधुनिक प्रविधि अपनाउनु भएको छ ?

समय	हाइब्रेड बीउ	औषधी/मल	औजार	खेतीप्रणाली	अन्य
वर्तमान					
१० वर्ष अगाडि					

१९. के तपाईंले अरुको जग्गा कमाउनु भएको छ ? छ भने तलको विवरण दिनुहोस् ।

जग्गाको प्रकार	जग्गा (कठामा)	वालीको प्रकार	उत्पादन (मुरीमा)	कैफियत
खेत				
बारी				
पाखो				

२०. तपाईसँग गाइवस्तु छ कि छैन ? यदि छ भने तलको विवरण दिनुहोस् ।

भैंसी	गाइ	खसी/बाखा	सुंगुर/बंगुर	कुखुरा	हाँस	अन्य

२१. के तपाईले गाइवस्तुको उत्पादन बेच्नुहुन्छ ? यदि बेच्नुहुन्छ भने तलको विवरण दिनुहोस् ।

उत्पादन	दुध लि.	मूल्य रु.	मासु (किलो)	मूल्य रु.	अन्य
भैंसी					
गाई					
खसीबाखा					
सुंगुर/बंगुर					
हाँस/कुखुरा					
अन्य					

२२. तपाइले वार्षिक आम्दानी के बाट कति गर्नुहुन्छ ?

आम्दानी स्रोत	रुपैया
कृषि	
पशुपालन	
ज्याला	
व्यापार	
नोकरी	
माछा मार्ने	
अन्य	

२३. तपाईको वार्षिक खर्च सरदर कति हुन्छ ?

सामान	मूल्य (रुपैया)
कपडा	
अन्य	
तरकारी	
विजुली	
मरमसला	
औषधी	
चुरोट/रक्सी	
श्रृंगार	
अन्य	

२४. विगत १० वर्षमा तपाइको गाउँ, टोल, समाजमा के कस्ता परिवर्तनहरु भए ?

- (क) मोटरबाटो (ख) बजार विस्तार (ग) विद्यालय
(घ) अस्पताल/स्वास्थ्य चौकी (ङ) टेलिफोन/बिजुली (च) अन्य

२५. ती परिवर्तनले तपाइको पेशामा के कस्ता असर पार्यो ?

२६. के तपाई कुनै संस्था वा पार्टीमा आवद्ध हुनुहुन्छ ?

संस्थाको नाम	पार्टीको नाम	पद	कैफियत

२७. के तपाइले कुनै सिपमूलक तालिम लिनु भएको छ ?

तालिमको नाम	तालिम दिने संस्था	अवधि

२८. तपाइले आफ्नो बच्चालाई कति कक्षासम्म पढाउने सोच राख्नुभएको छ ?

तह	विवरण
नपढाउने	
५ कक्षासम्म	
८ कक्षासम्म	
एस.एल.सी. सम्म	
एस.एल.सी. भन्दा माथि	

२९. तलको मध्ये तपाइसँग कुन कुन सामाग्रीहरु छन् ?

- (क) रेडियो (ख) टि.भी. (ग) मोबाइल (घ) साइकल

अनुसूची - २

उत्तरदाताको नाम :-

उमेर :-

लिङ्ग:-

१. तपाईंको पुर्खा यहाँ कहिले आएका हुन् ?
२. तिनीहरु कहाँबाट आएका थिए ?
३. तिनीहरु पहिला के गर्दथे ?
४. तपाईं आफ्ना परम्परागत पेशा (कन्दमुल संकलन र सिकारी) केही बताइदिनु हुन्छ कि ?
५. के उक्त पेशाले तपाईंलाई खानलाउन पुग्छ ?
६. तपाईंहरुको १० वर्ष पहिले गर्ने पेशा र अहिलेमा के परिवर्तन भएको छ ?
७. ती परिवर्तन ल्याउने कारणहरु के के होला ?
८. तपाईंको जातिहरु नेपालको कुन कुन ठाउँमा छन् ?
९. तपाईंहरुलाई चेपाङ भन्नुको कारण के होला ?
१०. तपाईंहरुको जात, थर र गोत्रको बारेमा केही बताइदिनु हुन्छ कि ?
११. चेपाङहरुको उत्पत्तिको कारण के के होला ?
१२. चेपाङ जातिको सामाजिक-सांस्कृतिक चालचलन बारे बताइदिनु हुन्छ कि ? साथै १० वर्ष अगाडि र वर्तमानमा के के परिवर्तनहरु भएका छन् यो पनि भनिदिनु हुन्छ कि ?
 - (क) चाडपर्व जात्रा
 - (ख) भेषभुषा र गरगहना
 - (ग) जन्म, मृत्यु, विवाह संस्कार

१३. चेपाङ जातिको धार्मिक विश्वास त्यसमा आएका परिवर्तनको बारेमा केही बताइदिनु हुन्छ कि ? साथै ती परिवर्तन ल्याउने कारण के के होला ?
१४. तपाईंको पुख्यौली धर्म के हो ?
१५. के तपाइ पनि पुख्यौली धर्म मान्नुहुन्छ ?
१६. यदि होइन भने कुन मान्नुहुन्छ र धर्म परिवर्तनको कारण के होला ?
धर्म :-
कारण :-
१७. १० वर्ष अगाडि र वर्तमानमा यहाँ बस्ने सम्पूर्ण चेपाङ समुदायमा के कस्ता आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक र शैक्षिक परिवर्तनहरु भएका छन् ?
१८. उक्त परिवर्तन आउनुको पछाडि के के कुराले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ होला ?